

ASİF HÜSEYNLİ

AZƏRBAYCANIN
QADIN
HÖKMDARLARI

63.3(5A44)-8

7198

ASİF HÜSEYNLİ

AZƏRBAYCANIN QADIN HÖKMDARLARI

MƏCBURİ NÜSXƏ

№ _____

F. Köçərli adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KİTABXANASI

İNV. № 65922

Qərgiz NƏŞRİYYATI

BAKİ-2012

2015-ton

Redaktor: **Əsmət Muxtarova**,
Tarix elmləri doktoru, professor

Məsləhətçi: **Qüdrət İsmayilzadə**,
Filologiya elmləri doktoru, professor

Maisə Rəhimova,
Tarix elmləri doktoru, professor

Asif Hüseynli. «Azərbaycanın qadın hökmdarları».
Bakı, 2012. «Nərgiz» nəşriyyatı. — 100 səh.

Bu kitab Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan oxucular üçün gözəl hədiyyədir. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda hökmdarlıq edən və ya siyasətə təsir göstərən qadınlar haqqında məlumatlar toplanmışdır.

H $\frac{742000000}{079}$ 697-2012 © «Nərgiz», 2012

MÜƏLLİFDƏN

Hörmətli oxucu! Son illərdə bütün dünya miqyasında şərq ölkələrinə, onun bir hissəsi olan Azərbaycanın tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə, elm və mədəniyyət xadimlərinə, sərkərdələrinə, hökmdarlarına, onların həyat və fəaliyyətlərinə maraq çox sürətlə artır. Həm Azərbaycanın özündə, həm də müxtəlif dost ölkələrdə tariximizin ayrı-ayrı dövrlərinə, tarixdə iz qoymuş şəxsiyyətlərinə, siyasətçilərinə həsr olunan kitablar, tətqiqat əsərləri işıq üzü görür. Qoyulan məhdudiyətlərə, qadağalara, təqiblərə baxmayaraq rus işğalı və sovet dönəmində Azərbaycan ziyalıları doğma vətənimizin tarixini araşdırmağa, tətqiq etməyə, öyrənməyə və öyrətməyə çalışmışlar. Bir neçə min illik dövlətçilik tarixi olan Azərbaycanın quzeyli-güneyli elə bir dövrü yoxdur ki, həmin dövr haqqında kitab yazılmasın. Müstəqillik qazandıqdan sonra bu proses daha da dərinləşərək güclənmişdir. Son iyirmi il ərzində Azərbaycanda tariximizə həsr edilən minlərlə yeni kitab, monoqrafiya, məqalə çap olunub. Xüsusən də tarixi şəxslər, siyasi xadimlər, hökmdarlar, onların həyat və fəaliyyətləri haqqında yeni-yeni tətqiqat işləri aparılır. Dünyanın bir sıra ölkələrinin arxivlərində saxlanılan materiallar araşdırılır, tətqiq edilir və tərcümə edilərək oxucuların istifadəsinə verilir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da bildirməliyəm ki, mən də doğma respublikamız və dünyanın müxtəlif ölkələrinin hökmdarları haqqında bir ne-

Redaktor: **Əsmət Muxtarova**,
Tarix elmləri doktoru, professor

Məsləhətçi: **Qüdrət İsmayilzadə**,
Filologiya elmləri doktoru, professor

Maisə Rəhimova,
Tarix elmləri doktoru, professor

Asif Hüseyinli. «Azərbaycanın qadın hökmdarları».
Bakı, 2012. «Nərgiz» nəşriyyatı. – 100 səh.

Bu kitab Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan oxucular üçün gözəl hədiyyədir. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda hökmdarlıq edən və ya siyasətə təsir göstərən qadınlar haqqında məlumatlar toplanmışdır.

H $\frac{742000000}{079}$ 697-2012 © «Nərgiz», 2012

MÜƏLLİFDƏN

Hörmətli oxucu! Son illərdə bütün dünya miqyasında şərq ölkələrinə, onun bir hissəsi olan Azərbaycanın tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə, elm və mədəniyyət xadimlərinə, sərkərdələrinə, hökmdarlarına, onların həyat və fəaliyyətlərinə maraq çox sürətlə artır. Həm Azərbaycanın özündə, həm də müxtəlif dost ölkələrdə tariximizin ayrı-ayrı dövrlərinə, tarixdə iz qoymuş şəxsiyyətlərinə, siyasətçilərinə həsr olunan kitablar, tətqiqat əsərləri işıq üzü görür. Qoyulan məhdudiyətlərə, qadağalara, təqiblərə baxmayaraq rus işğalı və sovet dönəmində Azərbaycan ziyalıları doğma vətənimizin tarixini araşdırmağa, tətqiq etməyə, öyrənməyə və öyrətməyə çalışmışlar. Bir neçə min illik dövlətçilik tarixi olan Azərbaycanın quzeyli-güneyli elə bir dövrü yoxdur ki, həmin dövr haqqında kitab yazılmasın. Müstəqillik qazandıqdan sonra bu proses daha da dərinləşərək güclənmişdir. Son iyirmi il ərzində Azərbaycanda tariximizə həsr edilən minlərlə yeni kitab, monoqrafiya, məqalə çap olunub. Xüsusən də tarixi şəxslər, siyasi xadimlər, hökmdarlar, onların həyat və fəaliyyətləri haqqında yeni-yeni tətqiqat işləri aparılır. Dünyanın bir sıra ölkələrinin arxivlərində saxlanılan materiallar araşdırılır, tətqiq edilir və tərcümə edilərək oxucuların istifadəsinə verilir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da bildirməliyəm ki, mən də doğma respublikamız və dünyanın müxtəlif ölkələrinin hökmdarları haqqında bir ne-

çə kitab ərsəyə gətirmişəm. Hələ 2006-cı ildə çap etdirdiyim "Asiya hökmdarları" kitabında ilk fəslə məhz Azərbaycana həsr etdim. Burada Azərbaycanda mövcud olmuş Aratta, Lullubi, Kutu, Gilizan dövlət qurumları, Manna, Atropatena, Albaniya, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, Şirvanşahlar, Atabəylər, Hülakilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövlətlərində hakimiyyətdə olmuş 86 hökmdar və onların gördükləri işlər haqqında az da olsa oxuculara məlumat verilmişdi. Bu kitab oxucularda müəyyən maraq yaratdı. Sonrakı illərdə isə "Afrika hökmdarları", "Misir hökmdarları", "Çin hökmdarları", "İran hökmdarları", "Hindistan hökmdarları", "Vyetnam hökmdarları", "Rusiya hökmdarları", "Yaponiya hökmdarları", doğma kəndim olan Zabratdan, onun dəyərli övladlarından bəhs edən "Zabrat və zabratlılar" kitablarını oxucuların ixtiyarına verdim. Bu kitabları yazan zaman böyük miqdarda ədəbiyyatdan istifadə edərkən məlum oldu ki, Azərbaycanın dövlətçilik ənənəsində qadınların iştirak etməsinə baxmayaraq birbaşa bu haqda kitab yazılmayıb. Halbuki Ziya Bünyadov, Sara Aşurbəyli, Cəfər İbrahimov, Oqtay Əfəndiyev, Vəli Həbibəoğlu və s. alimlər öz çoxillik tədqiqatlarında bu məsələyə toxunublar. Bütün bunları nəzərə alaraq geniş oxucu dairəsi üçün "Azərbaycanın qadın hökmdarları" adlı kitab hazırlamaq qərarına gəldim. Burada Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərdə və ya onun bir hissəsində tam hökmdarlıq edən ya da siyasətə təsir göstərmiş qadınlardan bəziləri haqqında – Massaket hökmdarı

Tomiris, Süləfə xatun, Satı bəy xatun, Pərixan xanım, Döndü xatun, Qubalı Pərixan xanım və başqaları haqqında məlumatlar toplanmışdı. Əlbətdə kitabda bəhs olunan şəxslərin tam hökmdar olub olmaması haqqında mübahisə etmək olar. Lakin onların siyasətə böyük təsir göstərməsinə heç kim şübhə etmir. Oxucunu daha da maraqlandıрмаq məqsədi ilə kitabda tarixin müxtəlif dövrlərinə aid şəkillər də verilib. Oxucunun nəzərinə çatdırım ki, antik dünyanın bir çox ölkələrində qadınlar tam hüquqsuz məxluq sayıldığı halda Azərbaycanda qadınlar ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edirdilər. Azərbaycanın ilk qadın hökmdarı Tomiris haqqında ən geniş məlumatı da "Tarixin atası" sayılan Herodot e.ə. v əsrdə vermişdir. E.ə. I əsrdə Romanın tarixçilərindən biri olan Appian təəccüblə alban qadınlarının döyüşlərdə ərləri, ataları və oğulları ilə birlikdə qəhrəmanlıqla döyüşmələrindən bəhs edir. Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan qadınları siyasətdə iştirak etmişdilər. Belə qadınlardan adı kitabda olan və olmayan Şirvanşah Axsitanın arvadı Səfvətəl-İslamı, Atabəy Cahən Pəhləvanın arvadları – İncə xatun və Zahidə xatunu, onun qızı Cəlalyyəni, Hülaki hökmdarı Əbu Səidin anası Hacı xatun və arvadı Bağdad xatunu, yenə bu sülalədən olan Kuncək xatunu, Tursun xatunu, Çobanıldən olan Dilşad xatunu, Cəlairilərdən olan Ənuşirəvan xatunu, Şah İsmayılın arvadı Taclıbəyimi və qızı Pərixan xanımı, Şah Abbasın anası Mehdi Ülya xanımı, Qaraqoyunlu Qara Yusifin arvadı Əmir Ələykə Könlüdaşı, Cahənşahın qızı Arayış xanımı və arvadı

Bəyimi, Ağqoyunlu Uzun Həsənin anası Sara xanım və qızı Aləmşahbəyim, arvadı Səlcuq bəyimi, Ağqoyunlu Sultan Yaqubun arvadı Gövhərsultan xanımı, Qubalı Fətəli xanın arvadı Tuti Bikəni, bacısı Xədicə Bikəni, Gəncəli Cavad xanın arvadı Şükufə xanımı və ruslarla qala divarları üstündə vuruşan Bəyim xanımı, Şəkili Hüseyn xanın qızı, Şirvanlı Mustafa xanın arvadı olmuş Fatmaxanım bəyimi, Bakılı Mirzə Məhəmməd xanın arvadı Xanbikə xanımı, bacıları Zeybunnisə və Fircəhan xanımı (Hüseynəli xanın arvadı) və başqalarını göstərmək olar. Yəqin ki gələcəkdə belə şəxsiyyətlər, siyasətdə öz sözünü demiş hökmdar və hakimə qadınlar haqqında daha geniş, dolğun və sanballı tətqiqatlar aparılacaq. Mən isə əziz oxuculara uğurlar diləyib kitabın ixtiyarına buraxıram.

12 noyabr 2011-ci il

TOMİRİS

(e. ə. VI əsrin ortaları)

Tomiris xatun

Azərbaycan xalqının qəhrəman qızı, adı üç min il ərzində ağızdan-ağıza keçib dövrümüzə qədər gəlib çatan ilk qadın hökmdar. Yadelli işğalçıların, torpağımıza göz tikən qəsbkarların qarşısında əyilməyən, basqınçılara qarşı yorulmadan hər vasitə ilə mübarizə aparan, heç bir təhlükədən qorxmayan, yalnız xalqın azadlığını, bütövlüyünü, müstəqilliyini, əhalinin rifahını düşünən və bu yolda malından, övladından, canından keçməyə hazır olan, buna görə də yaddaşlara əbədi həkk olan minlərlə vətən övladlarından biri olan şəxsiyyət. Tarixlə maraqlananlara çox yaxşı məlumdur ki, miladdan əvvəl birinci minillikdə şimalı-cənublu Azərbaycanın çox hissəsində yaşayan, qədim türk xalqlarından biri sayılan massaketlər məskən salmışdılar. Hərbi demokratiya quruluşunu saxlayan massaketləri başçılar idarə edirdi. Bu tayfa başçılarından biri də Tomiris olmuşdur. E.ə. V əsrdə yaşamış və "tarixin atası" hesab edilən qədim yunan alimi Heradot yazırdı: "Massaketlər, necə ki deyərlər, saysız-hesabsız cəsur xalqdır. Onlar Şərqdə, Günəşin çıxdığı istiqamətdə – Araz çayının o tayında yaşayırlar... Ara-

zın təkçə bir qolu Kaspi dənizinə tökülür. Kaspi dənizi... heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür. Massaketlər, iskitlər kimi geyinir və onlar kimi həyat sürürlər. Onlar atlı və piyada vuruşurlar. Onların bütün şeyləri qızıldan və gümüşdəndir. Massaketlər əkinçiliklə məşğul olmur, maldarlıq məhsulu və balıqsılıqla dolanırlar. Araz çayında həddən artıq balıq olur. Həmçinin süd içirlər. Onların ehtiram etdiyi tanrı günəşdir. Onlar hər il günəşə atdan qurban verirler, bu qurban kəsmə mərasimini belə əsaslandırır ki, cəld tanrının özünə dünyada ən cəld canlı qurban vermək gerəkdir... Bəziləri massaketləri də iskit tayfalarından sayır... " Strabon da belə hesab edir ki, "əgər Xəzər dənizinə girsek, sağda işquzlarla sarmatlar yaşayırlar... Onların vilayəti Hindistana qədər uzanır. Xəzər dənizinin o biri tərəfində yaşayanlara gəldikdə isə onların bəzilərini sak, bəzilərini isə massaketlər adlandırırlar. " Massaketləri idarə etmiş qadın hökmdar Tomiris haqqında ən dəqiq və ilk məlumatlar da məhz yunan tarixçisi Heradota aiddir. Sonrakı dövrlərdə yaşayıb yaradan müəlliflərin, tarixçilərin demək olar ki, hamısı onun "Tarix" kitabına əsaslanır. Məsələn Abasqulu ağa Bakıxanov ona şöhrət gətirmiş məşhur "Gülüstani-İrəm" əsərində belə yazır: "Heradotun yazdığına görə qədim Kəyan padşahlarından Keyxosrovun massaket skifləri və onların mələkəsi Tomirisə qarşı açdığı müharibə Albaniyada olmuşdur". Çox təəssüf ki, Tomirisin nə vaxt, hansı şəraitdə hakimiyyətə gəlməsi və neçə il hökmranlıq etməsi naməlumdur.

Tomiris Kirin kəsilmis başını qan tuluğuna salarkən

Son illərin bu işlə məşğul olan tədqiqatçı alimləri onun təxminən e.ə. 570 - e.ə. 520-ci illərdə yaşadığını və ərinin vəfatından sonra xalqın istəyi ilə hakimiyyətə gəldiklərini qeyd edirlər. Heradot və sonrakı antik müəlliflərin hamısı göstərir ki, e.ə. 550-ci ildə Midiya dövlətinin varlığına son qoyan, e.ə. 547-ci ildə Lidiyanı, e.ə. 539-cu ildə Babilistanı və bir sıra ölkələri işğal edən Kir massaket torpaqlarını ələ keçirmək, ərazilərini daha da genişləndirmək, hakimiyyətini şimalda Qafqaz dağlarına qədər yaymaq məqsədi ilə əvvəlcə hiyləyə əl atır. Bir müddət müxtəlif yollarla Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar toplayan şah Massaketlərin hökmdarı Tomirisin yanına məktubla bərabər elçi göndərir. Hörmətlə qarşılanan elçilər massaket hökmdarına şahın adından qiymətli hədiyyələr təqdim edərək hökmdarın onunla evlənmək istədiyini bildirirlər. Qəzəbləndiyini üzə vurmayan ağıllı Tomiris şahın əsl məqsədini çox gözəl başa düşür. Lakin bununla belə o bu məsələni dövlət əhəmiyyətli olduğunu bildirib müzakirəsini ağsaqqallara, ali ruhanilərə, ölkəsinin adlı-sanlı şəxslərinə həvalə edir. Yalnız onların uzun sürən müzakirəsindən sonra yekdil qərar çıxarılır və Tomiris məmuniyyətlə rədd cavabı verir. Gözlədiyi rədd cavabı İran şahının müharibəyə başlaması üçün bir bəhanə olur. Tomiris nahaq qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün Kirin yanına öz elçilərini göndərir. O təklif edir ki, şah minlərlə adamın nahaq ölümünə bais olmasın. Tomiris məktubunda yazır: "Əgər müharibə etmək istəyirsənsə, onda gəl mərdliklə vuruşaq. Ya sən Araz çayından xeyli aralan,

Sak döyüşçüləri (e.ə. VI əsr)

mən qoşunumla o taya keçim, ya da mən uzaqlaşım, sən qoşunla bu tərəfə keç, vuruşaq". Kir sərkərdələri ilə Arazın o tayında vuruşmağı əlverişli sayıb üstün tutdu. İran qoşun rahatlıqla çayı keçən kimi dərhal hiyləyə əl atdı. O əsir alıb müşavir kimi yanında saxladığı Lidiya çarı Kirezın məsləhəti ilə hərəkət etdi. Heradot Kirezın dili ilə bu barədə belə deyir: "...Biz çayı keçərək belə etməliyik. Mənim öyrəndiyimə görə massaketlər təmtəraqlı İran həyat tərzinə və onun böyük nəşəsinə tamamilə bələd deyillər. Buna görə də mənim fikrimcə bizim düşərgəmizdə bu adamlar üçün çoxlu qoyun kəşib bir qonaqlıq düzəltməli, süfrəyə tünd şərəblə dolu çoxlu qab düzməli və hər cür ləziz təam qoymalıyıq. Bütün bunları hazır etdikdən sonra, qoşunların ən cüzi və zəif bir hissəsini burada qoyub qalan hissəsini geri çəkmək lazımdır. Yəqin ki ilk döyüşdə qalib gələn düşmənlər bu bol yeməyi görməyi görüb onun üstünə cumacaq və bizim əlimizə böyük igidliklər göstərmək üçün imkan düşəcəkdir".

Bütün bunları diqqətlə dinləyən şah məmnun qalır. Kirezin məsləhətinə dəqiq əməl edən İran ordusu qısa döyüşdən sonra ordugahdan vahimə içində qaçirlar. Qaliblər şadyanlıqla düşmən düşərgəsinə daxil olub süfrə başına oturub yeyib-içirlər. Gecə iranlılar geri dönüb onların düşərgəsində sərxoş olub yatan massaketləri, Tomirisin oğlu Sparqapis də daxil olmaqla əsir tuturlar. Tomiris bu hiylə nəticəsində qoşununun üçdə bir hissəsini itirsə də ruhdan düşmür. Qələbəsindən qürrələnən şah dərhal Tomirisə təklif edir ki, fikrindən daşınıb təslim olsun və yeganə oğlunu bu yolla xilas etsin. Tomiris yeganə övladının əsir düşməsindən sarsılma da vətən torpağının daha üstün olduğunu bildirib təklifi nifrətlə rədd edir. Əsir oğlan isə şahın hüzurunda dindiriləndə əllərinin açılmasını xahiş edir. Şah Sparqapisin ona kömək edəcəyini düşünüb buna icazə verir. Lakin oğlan xəcalətindən özünü öldürür. Bundan sonra həlledici döyüş baş verir. Səhər tezdən şiddətli döyüşə əvvəlcə oxatanlar başlayirlar. Yalnız bundan sonra piyadalar və süvarilərin toqquşması baş verir. Şiddətli döyüş axşama qədər davam edir. Heç bir tərəf geri çəkilmir. Nəhayət massaketlər qalib gəlir. Kir başda olmaqla bütün İran ordusu məhv edilir. Tomirisin əmri ilə şərab tuluğu insan qanı ilə doldurulur. Sonra ölümlər içərisindən Kirin meyidi tapılır. Hökmdarın sərəncamı ilə Kirin başını qanla dolu tuluğa salırlar. O meyidə istehza ilə deyir: "Sən qan istəyirdin, indi doyunca içə bilərsən". Beləliklə hökmdar Tomiris oğlunun da, həlak olan dö-

Saklar

yüşçülərindən də intiqamını alır. Massaketlər öz istiqlalyyətlərini qoruyub saxlayirlar. Tomirisin bundan sonrakı fəaliyyəti haqqında tarixdə heç bir məlumat yoxdur. Massaketlər isə tərəcən Azərbaycanın digər türkdilli tayfaları ilə qaynayıb-qarışır və xalqımızın formalaşmasında çox mühüm rol oynayırlar. Cahangir Zeynalolu keçən əsrin əvvəllərində çap etdirdiyi "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" əsərində yazır: "Hicrətdən əvvəl burada yaşayan məşğəritlər o zaman fars və iran padşahı ilə müharibə edib onları məğlub edib. Məşğəritlər ağ hun türkləridir. Onlar gəlib Xəzər dənizinin sahillərində yerləşdikdən sonra növbəvöv adlar almışlar. "Massaketlərlə bağlı toponimlərə nəinki müasir Azərbaycan respublikasında, həmçinin indiki Ermənistan və Gürcüstanda da rast gəlinir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Tomiris qazax, qaraqalpaq və bir çox türk xalqlarının ehtiram göstərdiyi tarixi şəxsiyyətlərdən biridir.

ZAHİDƏ XATUN

(XII əsrin sonu- XIII əsrin əvvəli)

Zahidə xatun

Azərbaycan Atabəylər-Eldənizlər dövlətinin siyasi həyatında rol oynamış, bir müddət Naxçıvanda yerləşən Əlincə qalasında və Təbriz şəhərində hakimiyyət edən qadın. Tarixdən məlumdur ki, Eldənizlər dövləti (1136-1225-ci illər) Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı baxımından mühüm bir mərhələ sayılır. Azərbaycan intibah mədəniyyətinin məhz bu dövrə təsadüf etməsi, iqtisadi tərəqqi, şəhərlərin yüksəlişi də Atabəylər dövlətinin qüdrətini sübut edir.

Atabəylər dövlətinin 90 ilə qədər davam edən siyasi tarixində bir sıra qadınlar rol oynamışdılar ki, onlardan Mömünə xatunu, Zahidə xatunu, İncə xatunu, Qüteybə xatunu, Cəlaliyyəni, Məlikə xatunu göstərmək olar. Avropa ölkələrində qadını ümumiyyətlə heç insan hesab etmədikləri dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında qadınların fəal iştirakı İslam-türk adətlərinin qadına münasibətinin parlaq əksidir. Atabəylər dövlətində adı çəkilən qadınların heç biri birbaşa hökmdarlıq etməmişdir. Yəni onların adına xütbə oxunmamış, sikkə kəsilməmiş, tacqoyma mərasimi keçirilməmiş və qonşu dövlətlər tərəfindən hökmdar kimi tanınma-

mişdir. Bununla belə onlar ərləri və ya oğulları vasitəsilə siyasətə, dövlət işlərinə güclü təsir göstərərək sarayda nüfuz sahibi olmuşdular. Atabəylər dövlətində bu qadınlardan bəziləri imperiyanın müəyyən hissələrində tam hakimiyyətə sahib ola bilmişdilər ki, onlardan biri də Zahidə xatundur.

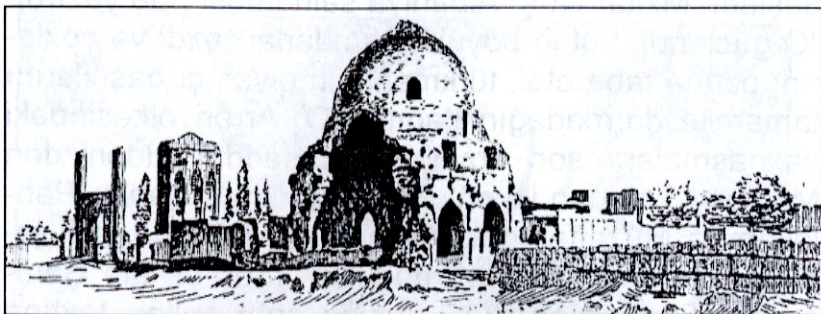
Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175-ci illər) olmuşdur. Şəmsəddinin uşaqlığı və ilk gəncliyi haqqında orta əsr tarixçiləri Mirxond "Rövzət əs-səfa", onun nəvəsi Xondəmir "Həbib əs-siyar" əsərində məlumat vermişdir. Sonrakı müəlliflər də onların fikirlərini təkrar etmişdir. Mirxond yazır: "Məlumatlı tarixçilər xəbər verir ki, qıpçaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi. Əgər hər hansı bir tacir bir dəfəyə qırx qul alsaydı, onları satan yalnız otuz doqquzunun pulunu alar, qırxıncı qulu pulsuz verirdi. Bazardan alınan yəndəmsiz və çirkin qul Şəmsəddin belə pulsuz qullardan biri olub. "Uzun və əziyyətli yoldan sonra Bağdad şəhərində Eldənizi sultanın vəziri Əbu Həmid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyrəmi alır. Vəzir ona gözəl təim-təhsil verir. 1122-ci ildə vəzirin ölümündən sonra onu varidatı, o cümlədən qulamı Eldəniz sultan Mahmudun ixtiyarına keçir. Bacarıqlı Eldəniz sarayda çox sürətlə yüksəlir. Ölümünə az qalmış sultan onu sarayın mətbəxinə başçı (əlhivan salar) təyin edir ki, bu da çox mühüm saray vəzifələrindən sayılırdı. Sultan II Toğrulun hakimiyyəti illərində Eldəniz daha da yüksəlir. Sultanın arvadı və sədaqətli məsləhətçisi Mömünə xatun ona xüsusi iltifat göstərirdi. Eldəniz qadı-

İnanc xatun

nın göstərişlərinə əməl edərək heç vaxt saray münacişlərinə qarışmır və bir-biri ilə kəskin ədavət aparan əmirlərin hər hansı bir dəstəsinin tərəfini saxlamırdı. Tezliklə sultan Eldənizə əmir rütbəsi verdi və oğlu Arslan şahı atabəy təyin etdi. Yalnız bu hadisədən sonra Şəmsəddin siyasətə qoşulur. 1136-cı ildə Sultan Məsud Şəmsəddin Eldənizi II Toğrulun dul arvadı Mömünə xatunla evləndirib Aranı ona iqta olaraq verdi. Bununla da Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsası qoyuldu və ölkədə iqtisadi-siyasi yüksəliş

başladı. Mxitar Qoş "Albaniya salnaməsi"ndə yazırdı: "O gücləndi, bütün böyük hökmdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi, türkmənlərin qiyamçı başçılarını tamamilə darmadağın dağıtdı. O, Arran ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu". Şəmsəddin Eldənizdən Mömünə xatunun iki oğlu – Məhəmməd Cahən Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan, adı tarixdə qalmayan bir qızı doğulur. 1160-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz oğulluğu Arslan şahı sultan taxtına çıxarıb "Böyük atabəy" tituluna layiq görüldü. Salməçi Sədrəddin əl-Hüseyni dövlətdə sultanın asılı vəziyyətini, atabəy Eldənizin tam hökmranlığını və sultanın anası Mömünə xatunun mövqeyini aydın təsvir etmişdi. O yazır: "Sultan Arslan yalnız formada, Eldəniz isə həqiqətdə hakim idi. Atabəy əmrlər verir, torpaqları iqta kimi paylayır, xəzinələri özü istədiyi kimi ölkəni hər hansı bir yerinə köçürərək, onların ixtiyarını əlində saxlayırdı. Sultan isə bu barədə onunla ixtilafa girə bilmirdi və bəzən onun sinəsi sıxılırdı. Sultan bu barədə danışanda, onun anası Mömünə xatun belə cavab verir ki, özünü o yerə qoyma! Bu adam öz həyatını təhlükə altına qoymuş və döndönə ağır döyüşlərə atılmışdı. Qoy onun hərəkətləri səni kədərləndirməsin. Sultan öz anasından bunları eşitdikcə susur". Şəmsəddin Eldəniz daim Mömünə xatunu sevirdi və onun məsləhətlərinə qulaq asırdı. 1174-cü ildə Mömünə xatun Naxçıvandan Həmədana gələrək gürcü qoşununun Azərbaycana basqını haqqında atabəyə xəbər gətirib əhalini talan və qırğından xilas edilməsində rol oynadı. Sultanla Azər-

Atabəylər memarın kompleksi

baycan atabəyi arasındakı münasibətlərin qaydaya salınmasında böyük köməyi olan, qırx il siyasətə təsiri olan Mömünə xatun 1175-ci ildə Naxçıvanda vəfat edir və ərinin tikdirməyə başladığı məqbərədə basdırılır. Böyük Atabəy arvadının ölümündən bir ay sonra vəfat edir və onun yanında dəfn olunur. Şəm-səddin Eldənizin vəfatından sonra Atabəylər taxtına böyük oğlu Cahan Pəhləvan sahib olur. Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərində Atabəylər dövləti daha da qüdrətlənir. O faktiki olaraq Dərbənddən İran körfəzinə qədər olan əraziləri öz nəzarəti altında saxlayırdı. Atabəy paytaxtı Naxçıvandan Həmədan şəhərinə köçürür. Dövrün tarixçisi Sibət ibn əl-Cövzi yazır: "Toğrul azyaşlı idi və dövlət işlərini Cahan Pəhləvan idarə edirdi. Ölkədə əsl hakimiyyət onun əlinə keçir. Ətraf torpaqların sahibləri və vassallardan heç biri buna müqavimət göstərmirdi, çünki Pəhləvandan bütün hakimlər qorxurdular." O itaət etməyən əmirləri sakitləşdirir, fərsiz qoşun başçılarını və məmurları

vəzifədən çıxarır, onları özünə sadıq adamlarla əvəz edirdi. Atabəyin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç biri xarici basqına məruz qalmamışdı. Cahan Pəhləvanın ən görkəmli müvəffəqiyyətlərindən biri Təbrizin Ağsunqurılərdən alınması idi. Atabəy Təbrizi iqtə kimi qardaşı Qızıl Arslana verir. Cahan Pəhləvanın müasiri Ravəndi Atabəyin öz ailəsinə bağlılığını xüsusi qeyd edir. Cahan Pəhləvanın üç arvadından Zahidə xatun, İncə xatun, Qüteybə xatundan dörd oğlu və beş qızı olmuşdur. Bu qadınların hər biri öz övladını taxta çıxarmaq istəyindən öz aralarında çəkişir və atabəyin qorxusundan səslərini çıxarmırdı. Sətsiz var-dövləti, o cümlədən beş min məmlükü, 70 min baş at-dəvəsi olan Cahan Pəhləvan öləndən kimi hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizədə onun arvadları fəal iştirak edirdi. Rey hakiminin qızı olan İncə xatun üç ay ərzində atabəyin ölümünü gizlədə bilir. İncə xatunun inadkarlığına baxmayaraq əmirlərin əksəriyyəti qərara gəlir ki, varis onun qardaşı Qızıl Arslan olmalıdır. İncə xatun oğlanları Qutluq İncə və Əmir Əmiranın yüksəlməsinə çalışaraq daim fitnə fəsad törədir, sultan, xəlifə və əmirləri Qızıl Arslanla mübarizəyə təhrik edirdi. Bir neçə il ərzində qanlı döyüşlərdən sonra Qızıl Arslan düşmənlərinin hamısını darmadağın etdi. Xəlifə qorxusundan 1191-ci ildə ona sultan titulu verir. Qızıl Arslan qardaşı oğlanlarının tərəfdarı olan məmlükləri öz tərəfinə çəkmək məqsədi ilə İncə xatunla evlənir. Bununla belə o İncə xatuna şübhə ilə yanaşırdı. İncə xatun Qızıl Arslandan narazı olanların hamısını öz tərə-

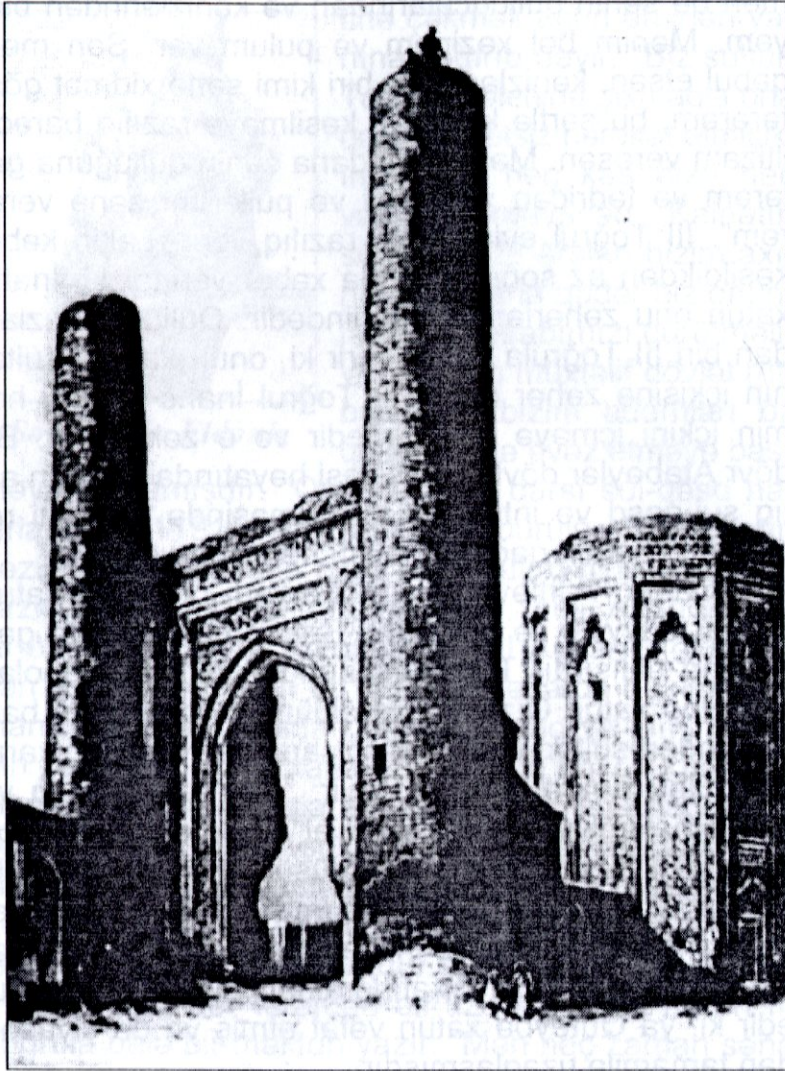
Şəmsəddin Eldəniz

finə çəkmək üçün əmirləri yanına çağıraraq deyir: "Biz sultan Toğrulun ələsinə çıxmaqla ona qarşı ədalətsiz hərəkət etmişik. İndi artıq heç kəs bizə heç vaxt inanmayacaq. Kainatın sultanı Qızıl Arslan bizim axırımımıza çıxana qədər biz onunla haqq-hesabımızı çürütməliyik. O artıq müxtəlif dövlət rütbələrində bizim adamları öz qulamaları ilə əvəz etməyə başlamışdır. "Qızıl Arslana qarşı sui-qəsd hazırlanır və 1191-ci ilin yayında öldürülür. Tarixçilərin bəziləri onun yuxuda olarkən boğulub öldürüldüyünü yazır. Başqa mənbələrdə deyilir ki, Qızıl Arslanın qatili öz arvadı İncə xatundur. Qızıl Arslanın ölümündən sonra Həmədan və ətraf vilayətlərdə hakimiyyəti İncə xatunun oğlanları Qutluq İncə və Əmir Əmiran zəbt edir. İncə xatun özü Reydə qalır. O həbsdə olan sultan III Toğrula qarşı uğursuz sui-qəsd təşkil edir. Qutluq İncə sultanla döyüşdə məğlub olub anası ilə birlikdə qaçır və məktub yazıb Xarəzmşah Təkişdən kömək istəyir. Fərsətdən istifadə edən Xarəzmşahın ordusu isə İraqın bir hissəsini işğal edir. 1193-cü ildə hər tərəfdən əli üzülən İncə Xatun III Toğrula belə bir məktub yazır: "Mən heç zaman sənə meyl göstərməkdən çəkinməmişəm və sənə yaxın və uzaq düşmənlərinin düşməni olmuşam. İndi, Allah səni əcdadının mülkiyyətində xaqan tıkdıkdən sonra,

mən də sənə qulluqçularından və kənzlərdən biriyəm. Mənim bol xəzinəm və pulum var. Sən mənə qəbul etsən, kənzlərdən biri kimi sənə xidmət göstərəm, bu şərtlə ki, kəbin kəsilməyə razılıq barədə iltizam verəsən. Mən Həmədana sənə qulluğuna gələm və tədricən xəzinəmi və pullarımı sənə verərəm". III Toğrul evlənməyə razılıq verir. Lakin kəbin kəsildikdən az sonra Toğrula xəbər verirlər ki, İncə xatun onu zəhərləmək qəsdindədir. Qulluqçu qızlardan biri III Toğrula xəbər verir ki, onun xanımı sultanın içkisinə zəhər qatıb. III Toğrul İncə xatunu həmin içkini içməyə məcbur edir və o zəhərlənir. Bu dövr Atabəylər dövlətinin siyasi həyatında həddən artıq sui-qəsd və intriqalar törədilməsində dəhşətli rol oynamış həmin qadının həyatı belə sona çatır.

Cahan Pəhləvanın ikinci arvadı Qüteybə xatun da var qüvvəsi ilə oğlu Əbu Bəkrin hakimiyyətə gəlməsinə çalışırdı. Türk əmirlərindən birinin qızı olan Qüteybə xatun Qızıl Arslan öldürülən kimi onun barmağından sultan ünvanı və nişanı olan üzüyü çıxarıb oğlu Əbu Bəkrə verir və deyir: "Get Azərbaycan və Arran hakimiyyətini öz əlinə al". Həmədan gecə Əbu Bəkr təcili Azərbaycana yola düşür və hakimiyyəti ələ keçirir. Əbu Bəkrin 19 illik hakimiyyəti dövründən geniş bəhs edən tarixçilərin heç birisi sonrakı hadisələrdə Qüteybə xatunu xatırlamırlar. Bu isə onu sübut edir ki, ya Qüteybə xatun vəfat etmiş ya da siyasətdən tamamilə uzaqlaşmışdır.

Cahan Pəhləvanın üçüncü arvadı, bazardan alınma kənz olan Zahidə xatunun bir oğlu və bir qızı

Baştağ. XII əsr

var idi. O da Atabəylərin siyasi həyatında böyük rol oynamış və bir müddət Naxçıvan və Təbrizdə hakimlik etmişdi. O dövrün tarixçiləri öz əsərlərində bu hadisələrə geniş yer veriblər. Cahan Pəhləvanın vəsiyyətinə əsasən Naxçıvan iqta kimi kiçik qızı Cəlalyyəyə verilmişdi. Cəlalyyə kiçik olduğundan 1176-cı ildə Naxçıvan vilayətini anası Zahidə xatun idarə etməyə başlayır. Naxçıvan o dövrdə Qafqazın ən mühüm vilayətlərindən hesab olunurdu. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Şəmsəddin Eldənizin dövründən Azərbaycanda yığılan vergilərin toplandığı Əlincə qalası Naxçıvanda yerləşirdi və Zahidə xatunun sərəncamında idi. Qızıl Arslan ona ehtiram göstərir və Naxçıvanın daxili işlərinə qarışmırdı. 1191-ci ildə Əbu Bəkr hakimiyyətə gələrkən Zahidə xatun Atabəylərin xəzinələrini ona təhvil verərək Təbrizə gəlir. Atabəyin fərmanı ilə Zahidə xatun Təbriz şəhərinin hakimi təyin olunur. İbn Batiş, İbn Xəlliqan kimi tarixçilər Zahidə xatunun ədalətli tədbirləri nəticəsində şəhərin son dərəcə inkişaf etdiyini, abadlaşdığını və gözəlləşdiyini qeyd edirlər. XII əsrin sonlarında Eldənizlər dövlətində hərc-mərcliyin sürətlə artdığı bir dövrdə Zahidə xatun Təbriz əhalisini məmurların özbaşınalıqlarından, qanunsuz hərəkətlərindən düşmən basqınlarından qoruya bilmişdi. 1210-cu ildə gürcülərin hücumu zamanı Zahidə xatun şəhər rəisləri ilə məsləhətləşdikdən sonra şəhəri qan tökmədən, qarətdən xilas etmək qərarına gəlir. O gürcülərə pul, zinət əşyaları və mal verməklə əhalini qarət və qırğından qurtarır. Gəncəli Kirakos yazır ki, fidyənin dəyəri o qədər idi ki gürcü-

Eldənizlərin gümüş pulu

lərin hamısı dövlətlənir. Ətraf nahiyyələri qarət edib minlərlə adamı qula çevirən düşmənlər geri qayıdır. Bu hadisə və oğlu Özbəyin az sonra atabəy olması Zahidə xatunun nüfuzunu daha da artırır. 1213-cü ildə Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi yazır: "Təbriz Azərbaycanın məşhur şəhərlərindəndir, onun əhalisi çoxdur. Kərpic və kəcdən tikilmiş möhkəm hasarı vardır. Bu gözəl və abad şəhərin ətrafı bağlarla əhatə olunmuşdu. Orada meyvənin qiyməti çox ucuzdur. Bu şəhərdə müxtəlif parçalar toxunub Şərq və Qərb ölkələrinə ixrac edilir". Naxçıvan və Təbrizin inkişafında bu qədər böyük rol oynamış Zahidə xatunun nə vaxt vəfat etməsi hələlik naməlumdur. Zahidə xatundan az sonra Təbriz Xarəzmşah Cəlaləddinin və monqolların hücumuna məruz qalaraq tənəzzülə uğrayır.

CƏLALİYYƏ (1186-1228-ci illər)

Yusif ibn Kuseyr türbəsi

Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin ikinci hökmdarı olan Atabəy Cahan Pəhləvanın qızı, yarım əsrdən çox Naxçıvan vilayətini idarə etmiş qadın hökmdar. XII-XIII əsrin bütün tarixçiləri, o cümlədən İbn əl-Əsir, Ravəndi, Sibt əl-Cövzi Cahan Pəhləvanın kiçik qızı olan Cəlalıyyəni çox istədiyini qeyd edirlər. Taxt-tacın varisliyi məsələsində sabit qaydaların olmaması ilə əlaqədar baş verən iğtişaş və daxili müharibələr, didişmələr hələ Səlcuqilərin hökmranlığı dövründə belə mərkəzi hökumətin qüdrətini dəfələrlə zəif salmış, daxili müharibələrə səbəb olmuşdur. Təcürübəli siyasətçi olan Cahan Pəhləvan bütün bunları bilirdi. O gələcəkdə baş verə biləcək daxili çaxnaşmanı nəzərə almış, hələ sağlığında varislik məsələsində qayda yaratmaq təşəbbüsündə olmuşdu. Cahan Pəhləvanın dörd oğlu və bir neçə qızı olmuşdur. Cahan Pəhləvan qızlarından birini Xilat hakimi Şahərmana ərə vermişdi. 1185-ci ildə o varis qoymadan vəfat edir. Onun ölüm xəbərini eşidən kimi Misir sultanı Səlahəddin Yusif hücum edib Xilatı tutur və onun

idarəsini məmlükü Seyfəddin Bəy Teymura verir. Bundan xəbər tutan atabəy böyük qoşunla Xilata yaxınlaşır. O sultan Səlahəddinin yanına elçi göndərərək bildirir: "Bu ölkə mənim qızıma mənsubdur və o, hazırda qaladadır. Mənim məsləhətim budur ki, qoy aramızda olan dostluq münasibətləri əvvəlki kimi qalsın və davam etdirilsin". Bundan sonra hər kəs öz yerinə qayıdır və Xilata Cahan Pəhləvanın adına xütbə oxudulur. Təəssüf ki, Cahan Pəhləvanın Xilata hakimlik edən qızı, onun adı haqqında əlimizə heç bir məlumat çatmamışdır. Sədrəddin əl-Hüseyni yazır ki, Cahan Pəhləvan vəsiyyətnaməsində Azərbaycan və Arranı Əbu Bəkrə, Rey, İsfahan və İraqın bir hissəsi İnancla Əmir Əmirana, Həmədanı Özbəyə, Naxçıvan vilayətini isə qızı Cəlalyyəyə ayırmışdı. Cahan Pəhləvanın adlı-sanlı qullarından bəziləri, məsələn Nurəddin Kökcə, Qay-Aba, Buqday, Seyfəddin Oğlamuş və başqaları uzun illər Cəlalyyəyə sədaqətlə qulluq etmişdilər. Cəlalyyə uşaq olduğundan bir müddət Naxçıvanı anası Zahidə xatun idarə edir və burada əmin-amanlığı qoruyur. Qızı böyüyüb ərə getdikdən sonra Zahidə xatun Naxçıvanı tərk edir. Cəlalyyənin hakimliyi dövründə Naxçıvan yüksək tərəqqi keçirən mühüm bir vilayət idi. Atabəylər dövründə Naxçıvan vilayətinin ərazisi indiki Naxçıvan respublikasının ərazisindən azı 3-4 dəfə böyük olub 120 min qızıl dinar məbləğində illik vergisi var idi. Həmdullah Qəzvini "Nüzhətül-Qülub" əsərində belə yazır: "Naxçıvan dördüncü iqlimə düşür. Şəhəri Bəhram Çubin salmışdır. Bu çox gözəl yerdir, Nəqşi-Ca-

Qızıl Arslan

han adlanır. Şəhərin binaları bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Əkin yerlərində taxıl, pambıq, üzüm və az miqdarda meyvə yetişdirilir. Əhalinin üzünün rəngi ağdır. Yaxınlığında bir neçə nəhəng qala ucalır". Eldənizlər dövlətinin digər vilayətlərində olduğu kimi Naxçıvan vilayətini də idarə etmək üçün divan əlxass adlı xüsusi təşkilat yaradılmışdı. Uzun illər boyu Atabəylərin əsas xəzinəsi məhz alınmaz Əlincə qalasında yerləşirdi. Vilayət mahallara bölünürdü. Hər mahalın vergi toplayanı oıurdu. Valinin təyin etdiyi vergiyığanlar amil adlanırdı. Amillər müəyyən edilən vergiləri vaxtında toplayıb xəzinəyə təhvil verirdi.

Digər atabəy canişinləri kimi Cəlalyyənin də öz sarayı, qoşunu, vəziri və hacibi var idi. Maraqlı odur ki, onun sarayında bütün əsas vəzifələri demək olar ki, yalnız qadınlar tuturdu. Daxili və xarici yazışmalara nəzarət edən hökmdar dəftərxanasının başçısı münşi və ya tyğrayi adlanırdı. Maliyyə idarəsinə ali maliyyə məmuru-mustoufi rəhbərlik edirdi. Cəlalyyənin ən yaxın adamı vəzir sayılırdı və bütün işləri nəzarətdə saxlayırdı. Dövlət qulluğunda olanlara iqta torpaqları paylanırdı. Sərhəddə yerləşdiyindən Naxçıvan xüsusi diqqət tələb edirdi ki, Cəlalyyə də onun öhdəsindən çox məharətlə gəlirdi. 1202-ci ilin sonun-

da gürcülər böyük qoşunla Azərbaycana yürüşə başlayıb Naxçıvana çatırlar. Sərxoşluqdan başı ayılmayan atabəy dövlət işləri ilə qətiyyənlə maraqlanmırdı. Bu zaman Naxçıvanda olan və əyyaşlıqdan başı ayılmayan atabəy Əbu Bəkr bacısına kömək edib müdafiyyə hazırlaşmaq əvəzinə başını götürüb Təbrizə qaçır. Cəlaliyyə isə əhalini səfərbər edib düşmən hücumunu dəf edə bilir. 1210-cu ildə gürcü qoşunları qənimət əldə etmək məqsədi ilə yenidən Naxçıvana hücum etsələr də məğlubiyyətə uğrayırlar. Bir sıra Azərbaycan şəhərlərini qarət edən gürcülər Naxçıvandan kiçik xərac almaqla kifayətlənirlər. Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara əsasən 1221-ci ilin yayında monqol qoşunlarının Naxçıvana dəhşətli basqını başladı. Cəlaliyyə şəhərin müdafiəsini qardaşı oğlu Xamuşa tapşıraraq xəzinəsi ilə birlikdə Əlincə qalasına çəkilir. Qəhrəmancasına döyüşdüklərinə baxmayaraq Naxçıvan əhalisi dəfələrlə onlardan güclü düşməyə məğlub oldu. Həlak olan minlərlə döyüşçünün arvad-uşağını qırğından xilas etmək üçün Xamuş aman diləyib qırğıncı boynunda monqolların düşərgəsinə gəlir. Bundan sonra monqollar qırğını dayandıraraq Xamuşa tamğa və şəhəri idarə etmək icazəsi-payszu verib buranı tərk edirlər. 1225-ci ildə isə Xarəzmşah Məhəmməd oğlu Qiyasəddin Pir şah Azərbaycana hücum edir və bir sıra yerləri ələ keçirir. Sərxoşluqdan başı ayılmayan Atabəy Özbək müqavimət göstərməyə qüvvəsi və qabiliyyəti olmadığından təzminat verməklə məsələni qurtarmaq istədi. Bu məqsədlə o, Pir şahın hüzuruna bir neçə elçi göndərərək sülh bağlamağı x-

hiş etdi. Pir şah sülh şərtlərini qəbul edib atabəyin bacısı Cəlaliyyə ilə evləndi. Bundan sonra o öz qoşunlarını Reyə çəkdi. Pir şah Naxçıvanı nəzarətdə saxlamaq üçün ən çox inandığı şəxslərdən olan hacibi Sədrəddin Əbül-Bərəkət əl-Osmanı buraya vəzir təyin etdi. Pir şah ona tapşırır ki, əgər Naxçıvan qalasının adamlarından hər hansı biri İslam dinini qəbul edib dinsizlikdən imtina etsə, vəzir onu cüzyə ödəmədiyi üçün məsuliyyətə cəlb etməməli və heç bir tələb irəli sürməməlidir. O xristianlara kilsə tikmələrinə, onu təmir etmələrinə, kilsələrə adam yığmalarına mane olmamalıdır. Bundan əlavə o xristianların müsəlmanlardan ayrı yaşamalarının qayğısına qalmalı, onlara silah gəzdirməyi qadağan etməlidir. Düşmən ölkədən islam ölkəsinə köçmək istəyənləri o, hörmətlə və ədəblə qarşılamalı, lakin onları ölkədə həddən artıq şox məskunlaşmasına yol verməməlidir. 1226-cı ildə isə Naxçıvana Xarəzmşah Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-mülk hücum edir. Lakin Cəlaliyyə Naxçıvanın müdafiəsini təşkil edib vəziri qovur. Cəlaliyyə düşmənin güclü olduğunu görüb Hacib Hüsəməddin Əli ilə birləşir. Onlar birlikdə bir müddət mübarizə aparırlar. Lakin az keçməmiş Hacib də məğlub olub qaçır. Tək qalan Cəlaliyyə əmlakını, illər uzununu topladığı var-dövlətini, Naxçıvan əhalisini qorumaq üçün Xarəzmşah Cəlaləddinin yanına adam göndərərək əvəz etmək arzusunda olduğunu bildirir. 1227-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin Cəlaliyyə ilə evlənir. Evləndikdən sonra Cəlaləddin Naxçıvanı xass torpağı kimi Cəlaliyyəyə verir. Bu yolla Naxçıvan torpaqları sultan

məmurlarının özbaşinalıqlarından xilas olur. Şəhərdə yenidən tərəqqi dövrü başladı. Məscidlər, mədrəsələr, qüllələr, karvansaralar, qala divarları təmir etdirildi. Gələcək hücumların qarşısını almaq üçün Əlinçə, Sürməri, Təqmər və Fəqnən qalaları möhkəmləndirilir. Vergi sistemində qayda-qanun yaradılır. Vilayətdən alınan vergilərin yazıldığı sənədlər-dəftərlər dəqiqləşdirilir. Dini idarələrə, ruhanilərə, xanəqahlara yeni vəqiflər ayrılır. Çox təəssüb ki, bundan sonrakı illərdə artıq Cəlaliyyənin adı çəkilmir. Bunu da iki səbəbi ola bilər. Xarəzmşah Cəlaləddinin Cəlaliyyəni hakimiyyətdən tam uzaqlaşdırması və ya Cəlaliyyənin ölümü. Bir neçə ildən sonra isə Naxçıvan monqolların daha dəhşətli hücumuna məruz qalır. 1253-cü ildə Naxçıvanda olmuş Vilhelm de Rubruk və Məhəmməd Naxçıvaninin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, şəhərin altıda beş hissəsi tamam dağıdılmış, əhali qırılmış, qaçmış və ya qula çevrilmişdi. Yalnız Hülakilər dövlətinin yaranması və Qazan xanın islahatlarından sonra şəhər yavaş-yavaş əvvəlki şöhrətini qaytarmağa başlayır.

MEHRİCAN XATUN

(1225-1228 -ci illər)

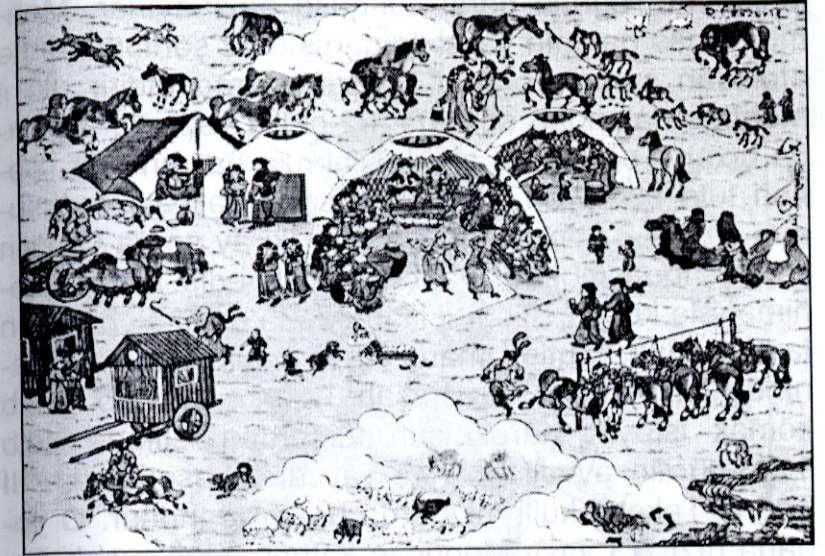

Mehrigan xatun

Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin sonuncu hökmdarı Atabəy Özbəyin arvadı, uzun illər faktiki olaraq ölkəni idarə etmiş qadın siyasətçi, axırncı İraq Səlcuq sultanı III Toğrulun qızı. Erkən yaşlarından siyasətə qoşularaq əvvəlcə atasının, daha sonra ərinin mənafeyi uğrunda mübarizə aparan bu qadının maraqlı tarixçəsi olsa da demək olar ki, tətqiq olunmamışdı. Orta əsrlərə aid tarixi mənbələrdə onun adı daha çox Məlikə kimi xatırlanır. Mehrigan xatundan danışılarkən mütləq atası və əri haqqında məlumat verilməlidir ki, onun haqqında tam təsəvvür əldə etmək olsun.

Axırncı Səlcuq sultanı III Toğrul 1175-ci ildə atası Arslan şahın zəhərlənməsindən sonra atabəy Cahan Pəhləvan tərəfindən 8 yaşında hakimiyyətə gətirilmişdi. Cahan Pəhləvan III Toğrulun atabəyi olur və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan qüvvələrə qarşı inadla mübarizəyə başlayır. O zaman Xuzistanda yaşayan və sultanlığın taxt-tacı iddiasında olan əsas düşmən Toğrulun əmisi şahzadə Məhəmməd idi. Atabəy onu tutub Sərcahan qalasında ömürlük həbs et-

dirir. Bu hadisələr haqqında danışan Sibt ibn əl-Cövzi yazır: "Toğrul azyaşlı idi və dövlət işlərini Pəhləvan ləqəbi daşıyan Məhəmməd ibn Eldəniz Elşah idarə edirdi. O Həmədanda oturub bütün işləri idarə edirdi. Cahan Pəhləvan mütləq hakim idi. O zahirdə də olsa azyaşlı sultan Toğrul ilə hesablaşmır, Səlcuq sülaləsinin sonuncu nümayəndəsinin nüfuzunun qayğısına belə qalmırdı". Cahan Pəhləvanın himayəsi altında olan sultan Toğrulun hakimiyyəti dövrünü təsvir edən Rəvandi yazır ki, sultan 10 il ərzində bütün qayğılardan azad yaşamışdır. Çünki Atabəy onun bütün arzularını yerinə yetirir, Məlik şah və Səncər kimi böyük sultanların belə əldə edə bilmədiklərini ona çatdırırdı. Toğrul böyüdükcə onda ətrafdakılara nifrət hissi əmələ gəlir və müstəqil hökmdarlıq etmək arzusu ilə alışıb yanırdı. Toğrul çox erkən, yəni 13 yaşında evlənsə də, yalnız bir övladı-qızı Mehrican xatunun adı tarixdə qalmışdır. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra Toğrul fəal siyasətə qoşulur. Bununla belə o İncə xatun və əmirlərin təzyiqinə davam gətirməyib Qızıl Arslanı Azərbaycanın və Arranın hakimi kimi tanıdı və qoşunun baş komandanlığını ona verdi. Sultan III Toğrul anlayırdı ki, əmirlərin əksəriyyətinin sədaqətinə əmin olmadan, onları öz tərəfinə çəkmədən Qızıl Arslana qarşı heç bir əks tədbir görə bilməyəcəkdir. Odur ki, Toğrul Həmədanda Qızıl Arslanla görüşür. Onlar zahiri də olsa bir-birlərinə ehtiram göstərirlər. Əmirlətin çoxu ilə bilavasitə əlaqə yaratdıqdan sonra Toğrul qərara gəlir ki, atabəy Qızıl Arslanın hakimiyyətdən azad olmaq vaxtı çatıb. O 1187-ci ilin sonunda Həmədan yaxınlığında Qızıl Arslanı məğlub etsə də öz uğurundan lazımınca istifadə edə bilmədi və ələhdarlarına qarşı vəhşi hərəkətləri ilə əmirləri narazı saldı. Qızıl Arslan Bağdad xəlifəsi Ən Nasirin köməyi ilə yenidən hücumu keçir. Bir neçə il davam edən qanlı döyüşlərdən sonra Qızıl Arslan qələbə qazanır. Döyüşlərdə istedadı və cəsurluğu ilə seçilən 23 yaşlı Toğrul həbs olunur və Naxçınavdakı Qəhrəm qalasına salınır.

Ordugah

Qızıl Arslanın ölümündən sonra Azərbaycanda yenidən hakimiyyət uğrunda mübarizə alovlanır. Bu zaman Cahan Pəhləvanın ən görkəmli məmlüklərindən olan Mahmud Anas öyrənir ki, İncə xatunla oğ-

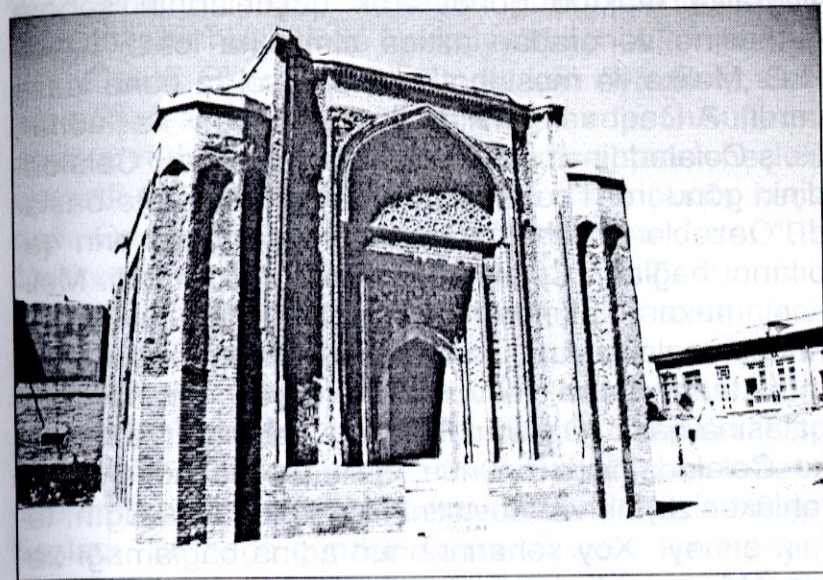
lanları III Toğrula qarşı sui-qəsd hazırlayırlar. Mahmud Anas qalanın valisi ilə danışıb öz şərtlərini diqtə etdikdən sonra Toğrulu həbsdən azad etdirir. İki il məhbus qalandan sonra 1192-ci ilin yazında azadlığa çıxan Toğrul 500 atlı ilə Təbrizə basqın edir. Şəhəri tuta bilməyən Toğrul Zəncana gəlir və ordusunun sayını 8 min nəfərə çatdırır. İki ay sonra Qəzvin yaxınlığında Qutluq İncancı məğlub edib hədsiz qənimət ələ keçirən Toğrul Həmədana daxil olub sultan taxtına çıxır. Qutluq İncancı Reyə qaçıb anasının yanında gizlənir və Xarəzmşah Təkəşə məktub yazıb kömək istəyir. Xarəzmşah fürsətdən istifadə edib 1193-cü ilin əvvəlində Azərbaycana basqın edir. III Toğrul Təkəşə külli miqdarda bəxşiş göndərir. O yeganə qızı, 13 yaşlı Mehrican xatunu Xarəzmşah Təkəşin oğlu Yunus xana ərə verir. Bundan sonra Toğrulun vəziyyəti yaxşılaşır və Azərbaycanın, İran və İraqın bir hissəsini zəbt edir. Mehrican xatunun yaşı az olsa da Xarəzmşah sarayında mövqe qazanır və Yunus xanın sevimli arvadı olur. O hər zaman atasının siyasətini izləyir və var qüvvəsi ilə köməklik edirdi. Toğrulun getdikcə qüvvətlənməsindən ehtiyat edən Xarəzmşah Təkiş Bağdad xəlifəsi ilə birləşir və Azərbaycana yenidən hücum edir. III Toğrul 1194-cü ilin mart ayında Qutluq İncancın başçılıq etdiyi xarəzmlilərin ilk dəstəsi ilə vuruşa girir. Toquşma zamanı gözündən oxla yaralanan Toğrul atdan yığılır. Qutluq İncanc Toğrulun başını kəsib Xarəzmşaha aparır. Təkəş İncancın hərəkətini bəyənəməsə də, Toğrulun başını Bağdada göndərir. Tarixçi Sədrəddin əl-Hüseyni

Türk döyüşçüsü

yazır ki, "Sonuncu səlcuq hökmdarı sultan III Toğrul öldürüləndə Səlcuqilər nəslinin közərməmiş kömürlərindən yalnız kül qaldı, onu da yel sovurdu." Atasının ölümü Mehrican xatunun sarsıdır. Təkiş Yunus xanı Rey hakimi təyin edir. Əri ilə birlikdə Reyə gələn Mehrican xatun şəhərin qapısında asılan atasının başsız bədənini görür və iniqam alacağına and içir. Bu hadisələrdən az sonra Qutluq İncanla Xarəzmşahın arası dəyir. Şübhəsiz ki, bu işdə Mehrican xatunun da müəyyən rolu olmuşdur. Bundan sonra Xarəzmşahın

bir neçə əmiri Qutluq İnancla sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqlar aparır və onun qərargahına gəlmək barəsində icazə istəyirlər. Lakin bu Mehrican xatunun hiyləsi idi. Onun xahişi ilə Qutluq İnanca tora salınıb edam olunur. Atasının iniqamını aldıqdan bir neçə il sonra Yunus xan həlak olur. 1200-cü ildə Xarəzmşah Təkəş də vəfat edir. Bu vaxtlarda Mehrican xatun Həmədana gələrək Cahən Pəhləvanın oğlu Özbəyə ərə gedir. 1210-cu ildə qardaşı Əbu Bəkrin vəfatından sonra Özbək Azərbaycanın hökmdarı olur. İlk vaxtlar o dövlət işləri ilə məşğul olsa da tədricən sərxoşluğa qurşanıb heç nə ilə maraqlanmırdı. Saray və dövlətin işləri isə tədricən ağıllı və iradəli qadın olan Mehrican xatunun əlində toplanır. O da dövləti istədiyi kimi idarə edir, tərəfdarlarını, vaxtı ilə atasına kömək edən əmirləri yüksək vəzifələrə təyin edirdi. Eyni zamanda o ölkənin müxtəlif yerlərində çoxlu mülk əldə etmişdi. 1221-ci ildə monqollar Azərbaycana yürüş edəndə Mehrican xatun Təbrizin müdafiəsini təşkil edir. Atabəy Özbəyin fəaliyyətsizliyinə və hörmətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, onun atası Cahən Pəhləvanın və arvadı Məlikə xatunun xatirinə ehtiramlarını saxlayırdılar. 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü başladı. İbn əl-Əsir yazırdı: "Özbəyin arvadı Sultan Toğrul ibn Məlikşah ibn Məhəmməd ibn Arslanın qızı idi. Bu arvad Təbriz şəhərində oturub ərinin vilayətlərində hakimlik edirdi. Əri isə həmişə öz keyfində, yeməkdə, sərxoşluqda və işrətdə idi." Cəlaləddin Azərbaycan sərhədlərinə çatar-çatmaz Marağa əhalisindən mək-

Həmədan məscidi

tublar aldı. Məktublarda onlar "dövlətin böyük ağalarının və xanımlarının özbaşınalığı ucundan törənmiş biabırçı zülmkarlıqdan xilas olmaq üçün "Cəlaləddinin tezliklə gəlməsini xahiş edirdi. "Onlar bu səbəbə görə dözürdülər ki, gürcülər caynaqları ilə Marağadan yapışmış, atabəy Özbək isə öz zəifliyi üzündən mülkünü və toxunulmazlığını qoruyub müdafiə edə bilmirdi. " Bu zaman atabəy Özbək dövlət işlərindən tamamilə uzaqlaşmış, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin həqiqi sahibi isə onun arvadı Məlikə xatun olmuşdur. Marağalılar, əslində vəzifəsini itirənlər "qadınlara zorakılığından" danışanda məhz onu nəzərdə tuturdular. Cəlaləddin Təbriz hakimi rəis Şəmsəddin ət-

Tuğraiyyə məktub göndərərək qoşunlarının şəhərə girməsinə və oradan azuqə almasına icazə istədi. Rəis Məlikə ilə məsləhətləşdikdən sonra buna icazə verdi. Ancaq xarəzmlilər soyğunçuluğa başladılar. Rəis Cəlaləddinə şikayət məktubu göndərdi. Cəlaləddinin göndərdiyi cəza dəstəsi də şəhəri qarətə başladı. Qəzəblənən əhali xarəzmliləri qovub şəhərin qapılarını bağladı. Cəlaləddin şəhərə hücum etdi. Məlikənin nəzarəti altında Nizaməddin ət-Tuğrayı bir həftə düşmənlərlə vuruşsa da təslim olmağa məcbur oldu. Atabəy Özbək əvvəlcə Gəncəyə oradan Əlincə qalasına qaçır. Özbəyin Təbrizdə qalmış arvadı Məlikə Cəlaləddindən özünün, qulluqçu və nöqərlərinin təhlükəsizliyini, var-dövlətinin isə toxunulmazlığını təmin etməyi, Xoy şəhərini onun adına bağlamağı xahiş etdi ki, sultanın himayəsi altında orada qalsın. Cəlaləddin uzun illər Atabəylər dövlətini idarə edən qadının nüfuzunu nəzərə alaraq bu xahişi yerinə yetirdi. Məlikə 1225-ci ilin yayında Xoy şəhərinə köçərək onun hakimi olur. Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk bir sıra dövlət xadimlərinə o cümlədən Məlikəyə şər ataraq onları gözədən salmağa çalışırdı. Təbrizdə olarkən sultan Cəlaləddin şəriət qanununu pozaraq atabəy Özbəyin arvadının arzusunu yerinə yetirərək onunla nigah bağladı. Təbriz qazısı Qəvaməddin əl Cidarı bu nigaha qarşı çıxdı, çünki atabəy Özbək hələ arvadını boşamamışdı. Lakin yalançı şahidlər vasitəsilə atabəy Özbəyin arvadı ilə nigahını pozdu və Sultan Məlikə ilə evləndi. Sultan Səlməs və Urmiya şəhərlərini nahiyələri ilə birlikdə Məlikəyə toy hədiyyə

yəsi verdi. Bu nigah vasitəsilə Məlikə Cənubi Azərbaycanın bir hissəsində hakimiyyətini möhkəmlədir.

Özbək Əlincə qalasında olarkən öyrənir ki, Sultan addım-addım onun ölkəsini işğal edir. O Sultanın onun arvadı ilə izdivac etdiyini eşidənə qədər heç nə demirdi və həmişəki kimi gününü sərxoşluqla keçirirdi. Ona bu xəbəri gətirən adamdan soruşdu: "Bu Məlikənin razılığı ilə olub, yoxsa əksinə?" O cavab verdi: "Bu iş onun arzusu və bir neçə dəfə onun tərəfindən elçi göndərməklə olub. O, talaq mərasimində olan şahidlərə hədiyyələr verməklə onlara mərhəmət göstərdi. Atabəyin vəziri Rəbibəddin Dəndan belə söyləyir ki, bu xəbərdən sonra Özbək başını balıq üzərinə qoydu və o saat bədənində hərarət artmağa başladı. Bir neçə gündən sonra o öldü. Ziya Bünyadov öz kitabında bu hadisənin 1228-ci ildə olduğunu yazır. Xarəzmşah Cəlaləddin Xoy, Salmas, Urmiya şəhərlərini Məlikə xatunun ixtiyarına verəndə, vəzir Şərəf əl-Mülkə ona vəzir, həm də onun yanında özünün naibi təyin etdi və göstəriş verdi ki, bu torpaqlardan hər ay uşr vergisi yığıb xəzinəyə versin. Başqa məsələlərdə vəzir Məlikənin işlərinə qarışa bilməzdi. Az sonra Sultan vəzir Şərəf əl-Mülkdən belə bir xəbər alır ki, Məlikə guya "atabəy tərəfdarlarına hakimiyyət vəd edərək onları Sultana qarşı qızıdırır." Əslində isə vəzir Məlikəyə nifrət edir və müxtəlif yollarla ona böhtanlar atmağa çalışır, onun var-dövlətini, mülklərini və xəzinəsini ələ keçirməyə can atırdı. Vəzirin böhtanlarından yaxa qurtarmaq üçün Məlikə Xoyu tərk edərək Urmiya gölünün şimal hissəsində

Dəbilqə

Marqut dağının burnunda yerləşən Tala qalasında gizlənilir. Şərəf əl-Mülk tezliklə Xoya gələrək böyük həvəslə Məlikənin var-dövlətini müsaidirə etdi. Məlikə iki dəfə vəzirin nifrətini yumşaltmağa cəhd göstərdi, ona qiymətli hədiyyələr göndərdi. Lakin vəzir onun tamamilə tabe olmasını tələb edirdi. Öz cəhdlərinin uğursuzluğunu yaqın edən Məlikə kömək üçün Əyyubi əl-Malik əl-Əşrəfin Xilatdakı canişini hacib Hüsaməddin Əliyə müraciət etdi.

Çoxdan bu torpaqlarda gözü olan Hüsaməddin 1228-ci ildə hücum edərək Xoy və Məlikəyə mənsub bir sıra qalaları tutdu. İbn əl-Əsirin sözləri ilə desək o daha çox yaşayış məntəqələrini tuta bilirdi, lakin Cəlaləddinin xəzinəsini ələ keçirib vəzir Şərəf əl-Mülkün qızını əsir almaqla kifayətlənib geri qayıtdı. Fasiləsiz mübarizədən bezən Məlikə xatun da haciblə birlikdə Xilata gedir. Məlikə gedəndən sonra Şərəf əl-Mülk atabəyin tərəfdarları gizlənən qalaları müxtəlif yollarla ələ keçirməyə başlayır. Bundan sonrakı dövrlərdə Mehrican xatunun adı bir daha çəkilmir. Onun nə vaxt, harada və hansı şəraitdə ölməsi isə naməlumdur.

SÜLAFƏ XATUN

(1208-1228-ci illər)

Azərbaycanın cənubunda orta əsrlərdə mövcud olmuş Ağsunqurilər və ya Ağsonqurilər (1117-1228-ci illər) dövlətinin sonuncu hökmdarı. Bu dövlətin banisi Ağsunqur vaxtı ilə Cənubi Azərbaycanı idarə etmiş Rəvvadilərin nəslindən hesab olunur. 1054-1066-cı illərdə Səlcuqlar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra onlar müstəqilliklərini itirsələr də müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdılar. Ağsunqur uzun illər Səlcuqi imperiyasına qulluq etmişdir. O əvvəlcə səlcuqi əmiri olan Əhmədinin qulamı olmuşdur. 1117-ci ildə Əhmədi həşişilər tərəfindən qətlə yetirilən kimi Ağsunqur sultan ordusunun sərkərdəsi təyin edilir. Olduqca qüvvətlənən Ağsunqur Marağa və Rəvanduzu zəbt edib özünü müstəqil elan etdi. O tədricən şəhər və ətraf vilayətlərdə əmin-amanlıq yaradıb iqtisadiyyatın inkişafına nail oldu. Zəkəriyyə Qəzvini öz əsərində belə yazırdı: "Marağa Azərbaycanda ən məşhur və ən böyük şəhərdir. Orada çoxlu abidə, tikinti, mədrəsə və ev (xanəgah) vardır. Şəhər ədəbiyyatçıların və şairlərin, hədis və fəqih bilicilərin əsas mərkəzi idi. Buradan buğda, pambıq, parça, üzüm və müxtəlif meyvələr ixrac olunurdu, bütün bunlar burada olduqca çox və ucuz idi". Tezliklə o cəsurluğu, qoçaqlığı nəticəsində səlcuq sarayının ən tanınmış əmirlərindən birinə çevrildi. Bütün bunları nəzərə alan Səlcuq sultanı II Mahmud onu oğlu Daudun atabəyi təyin edir. 1131-ci ildə

Daud sultan taxtına oturduqdan sonra keçmiş atabəyinə hörmətlə yanaşdığından şan-şöhrəti daha da artan Ağsunqur yeni-yeni torpaqlar ələ keçirdi. O hətta elə qüdrətləndi ki, sultan II Toğrul tərəfindən Ərdəbilə hakim olaraq göndərilən Qarasunquru məğlub edib qovdu. Ağsunqur 1134-cü ildə Həmədanda səlcuqların sifarişi ilə həşişçilər tərəfindən öldürülür. Bundan sonra Marağanın hökmdarı onun oğlu Arslan aba Xasıbəy Nüsrəddin (1134-1174-cü illər) olur. Onun 40 illik hakimiyyəti illərində Marağa özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Marağa və Rəvanduz qalaları təmir edilib möhkəmləndirilir. Şəhər əhalisinin sayı xeyli artır, ticarət, sənətkarlıq canlanır. Ağsunqurilər o qədər qüvvətlənirlər ki, hətta qüdrətli Eldənizlər dövləti ilə də mübarizə aparmağa cürət edirlər. Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq taxtına öz yetirməsi Arslan şahı çıxardığı halda Ağsunqurilər onun ələhinə çıxan şahzadə Mahmud şahı Marağa şəhərində gizlədib himayə edirdilər. Bundan qəzəblənən Şəmsəddin Eldəniz Mahmud şahı tələb etsə də Ağsunqurilər onun Marağada gizlədildiyini inkar edib rədd cavabı verirlər. İki hökmdar arasında gərginlik yaranır. Onlar hücum edib Təbriz şəhərini də ələ keçirə bilirlər. Lakin bu çox çəkmir. Atabəy onlarla müharibəyə başlayır. Şəmsəddin Eldənizin çoxsaylı ordusu yalnız bir neçə qanlı döyüşdən sonra Ağsunqurilər məğlubiyyətə uğratdı. Nəhayət Cahan Pəhləvan 1175-ci ildə Təbrizi Ağsunqurilərdən alıb iqamətgah kimi qardaşı Qızıl Arslana verdi. Marağanın III hökmdarı körpə Arslan (1174-1208-ci illər) tarixə ədə-

biyyat və incəsənət həvəskarı kimi düşür. Hökmdar dövrünün şairlərinə və memarlarına xoş münasibət bəsləmiş və onlara tez-tez hədiyyələr göndərmişdir. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasını ona həsr edir və əvəzində gözəl mükafat alır. Onun dövründə ölkədə iqtisadi tərəqqə gözə çarpır. Əhalinin məşğuliyyəti içində ənənəvi sahələr – əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət əsas yer tuturdu. Kəndlilər xərək, üşr, haqq, inam, aləf, məunə, avariz, şəhərlilərdən təhəkkumat, bac, dəraib, rüsum adlı vergilər alınırdı. Hərbi xidmət müqabilində əmirlərə iqta verilirdi. Ordunu qüvvətləndirdikdən sonra o 1205-ci ildə Təbrizi yenidən ələ keçirmək üçün Atabəylərlə müharibəyə başlasa da məğlub olur. Bağlanan sülh nigah diplomatiyası ilə daha da möhkəmləndirilir. Atabəy Özbəyin oğlu Xamuş körpə Arslanın nəvəsi Sülafə xatunla evlənir. Dövrün tarixçiləri öz əsərlərində bundan sonra Sülafə xatunun adını tez-tez çəkirlər. O atası Məhəmməd Nüsrəddinin iradəsilə yaxşı təhsil almış, siyasəti, ədəbiyyatı, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Atasını çox erkən itirən Sülafə xatun ona çatan geniş mülkləri asanlıqla idarə edirdi. Babasının ölümündən sonra Marağa taxtına kiçik yaşlı əmisi Əhməd çıxır. Əhmədin adından ölkəni hərəmağaları idarə etdiyindən ölkədə hərə-mərclik, tənəzzül başlayır. Hətta gürcülər də qarətçi yürüzlərə başlayır. Bir neçə aydan sonra Əhməd öldürülür. Onun kişi varisinin olmadığını bəhanə edən Atabəy Əbu Bəkir Marağanı ələ keçirib Eldənizlər dövlətinə qatır. Rəvandüzün idarəsi isə Sülafə xatuna tapşırılır.

Miniatür. Döyüş səhnəsi

Sülafe xatunun hökmranlığı Azərbaycanın ən ağır dövrlərindən birinə təsadüf edir. Əvvəlcə Rəvandüzə gürcülərin qarətçi basqını olur. Xatun çətinliklə də olsa bu hücumu dəf edib gürcüləri qovur. Bundan sonra Azərbaycana monqolların viranedicu yürüşləri başlayır. Sülafe xatun onlarla da müharibəyə başlayır. Cəbə və Sabutayın başçılıq etdiyi monqol dəstələri 1221-ci ildə Rəvandüz qalasını tuta bilməsələr də Marağa şəhərini və ətrafdakı yaşayış məskənlərini viran qoyurlar, çoxlu insanı qətlə yetirirlər. Bu dövrün mənbələrində Sülafe xatunun adı həmçinin Dezbanu kimi də xatırlanır. 1225-ci ildə Azərbaycana Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumu başlayır. O Marağa şəhərinə çatanda Sülafe xatunun əri Xamuş mübarizə aparmağın mənasız olduğunu görüb Gəncəyə gedərək Cəlaləddinin yanında xidmətə başlayır, lakin gözlədiyi diqqətə layiq görülmür. O bir müddət sultanın sarayında yaşayır, sonra İsmailərin yanına gedərək ölənə qədər orada qalır. Xarəzmşah Cəlaləddin 1228-ci ildə Rəvandüzə gələndə Sülafe xatunla evlənmək istədiyini bildirir. Sülafe həyatını və var-dövlətini qorumaq məqsədilə Xarəzmşahla evlənir. Bununla da Ağsunqurilər dövlətinin müstəqilliyinə son qoyulur. Ancaq o Rəvandüzü xass torpaqları kimi Sülafe xatunun ixtiyarına verir. Bu izdivacdan qabaq belə bir təkliflə vəzir Şərəf-əl mülk də çıxış etsə də rədd cavabı almışdı. Bu nığahla Sülafe xatun özünü və yeganə oğlu Nüsreddini ölümdən xilas edə bildi. Xarəzmşahın əmrinə görə dövlət vergilərinin yığılmasından sonra məmurların Sülafe xatunun xass tor-

paqlarında başqa işlərə qarışmaq hüquqları yox idi. Qısa müddətə də olsa bu torpaqlarda sabitlik yaranır. 1231-ci ildə monqolların ikinci yürüşündən sonra Azərbaycan Böyük Monqol İmperiyasına qatıldı. Rəvandüz qalası da qanlı döyüşlərdən sonra onların əlinə keçir. Qala tamamilə dağıdılır, oranın əhalisi isə qılınıcdan keçirilir, sağ qalanlar başqa yerlərə köçür. Monqol xaqanının əmri ilə Azərbaycanın idarəsi 1239-1256-cı illərdə noyon Arqun ağaya tapşırılır. Arqun ağa müxtəlif yollarla yerli feodalları mülklərindən, əmlaklarından məhrum edirdi. Yalnız yarlıq adlanan xüsusi fərman alanlar öz torpaqlarının sahibi sayılırdı. XIII əsrin tarixçilərindən olan Cuveyni 1240-cı illərdə Süləfə xanımın hələ də sağ olduğunu və oğlu ilə birlikdə mülklərini qorumaq üçün Arqun ağa ilə mübarizə apardığını qeyd edirlər. Bu qeydlərdən məlum olur ki, Süləfə xatun hökmdarlıqdan salındıqdan sonra da uzun müddət Azərbaycanda yaşamış və qoca yaşlarında vəfat etmişdi. Lakin onun nə vaxt və harada vəfat etməsi, harada dəfn olunması naməlumdur.

SULTAN SATI BƏY XANIM

(1338-1339-cu illər)

Hülakilər dövlətinin qadın hökmdarı. XIII əsrdə monqol basqınları bir sıra ölkələrin həyatını tamam dəyişdi. Monqol imperiyasında Çingiz xanın nəvəsi Munke xaqan olan kimi iki nəhəng ordu təşkil etdi. Ordulardan birini qardaşı Xubilayın başçılığı ilə Çinə, digərini o biri qardaşı Hülaki xanın başçılığı ilə Ön Asiyaya göndərir. Hülaki xan bir neçə il ərzində Amu-Dərya çayından Aralıq dənizinə qədər olan əraziləri ələ keçirib Elxanilər dövlətinin (1256-1357-ci illər) əsasını qoyub elxan titutulunu qəbul etdi. Bu imperiyanın paytaxtı müxtəlif vaxtlarda Marağa, Sultaniyyə və Təbriz şəhərləri olmuşdur. İlk vaxtlarda elxanilərin əsas məqsədi yerli əhalinin amansız istismarı olduğundan iqtisadiyyatda və mədəniyyətdə dərin durğunluq hökm sürürdü. Qarət hesabına sürətlə varlanan monqol feodalları mərkəzi hakimiyyəti saya salmırdılar. Səfhlərini başa düşən elxani hökmdarları bir qədər sonra bu siyasəti dəyişməyə başladılar. Keyxatu xan hətta 1294-cü ildə xəzinəni doldurmaq üçün çao (çav) adlanan kağız pul da hazırladır. Hülakilər dövlətində əsas dəyişikliklər və yüksəlişlər isə Qazan xanın (1295-1304-cü illər) hakimiyyət illərinə təsadüf edir. O vəziri, məşhur Azərbaycan alimi Fəzlullah Rəşidəddinin məsləhəti ilə islam dinini qəbul edib torpaq, vergi, məhkəmə, rabitə, ticarət sahələrində islahatlar keçirməklə dövlətin əsaslarını möhkəmləndirdi,

xəzinəni doldurdu, əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırdı. İslahatlardan sonra monqolların yerli əhali ilə qarışmış türkləşməsi prosesi başa çatdı. Qazan xanın qardaşı Xudabəndə Ulcaytu (1304-1316-cı illər) şiə təriqətini qəbul etmişdi. 12 yaşında taxta çıxan Əbu Səidin (1316-1335-ci illər) vaxtından etibarən dövlət işlərində Əmir Çobanın nüfuzu artmağa başladı. XIV əsrin 30-cu illərindən etibarən Hülakilər imperiyasında mərkəzi hakimiyyət çökməyə başladı. Hülaki şahzadələrini əllərində oyuncağa çevirən ayrı-ayrı feodal qruplaşmaları hakimiyyət uğrunda qanlı müharibələr aparırdı. Onlar ilk vaxtlarda Hülakilər dövlətində bütövlükdə sahib olmağa can atırdılarsa, bir müddətdən sonra tək-tək vilayətlərdə müstəqilləşməyə çalışırlar. 1336-1344-cü illərdə dövlətin müxtəlif vilayətlərində 8 şahzadə padşah elan olunur. Sonralar həmin şahzadələrin bir qismi hakimiyyətdən məhrum edilir və hakimiyyət müvafiq feodal qrupunun əlinə keçir. Məhz belə bir şəraitdə qısa müddətə də olsa Satı bəy xanın siyasət meydanında görünür.

Satı bəy xatun Hülaki elxanlarından Məhəmməd Ulcaytunun qızı olmuşdur. Əbu Bəkr əl Əhərinin "Tarix-e şeyx Uveys" əsərində məlumdur ki, Ulcaytunun 6 oğlu və 3 qızı olmuşdur ki, onlardan biri də Satı bəy xatundur. O təxminən 1290-cı illərdə anadan olmuşdur. Dövlətin ən məşhur əmirlərindən olan Əmir Çoban Hülaki xanədanı ilə sıx qohumluq əlaqələri yaratmağa çalışırdı. Odur ki, o yerini möhkəmləndirmək üçün Ulcaytunun böyük qızı Dolandı xatunla evlənmişdi. Dolandı xatunun vəfatından sonra qohumluğu

Hülaki xan

davam etdirmək üçün Əmir Çoban 1319-cu ildə Ulcaytunun o biri qızı Satı bəy xanımla evlənir. XIV əsr tarixçiləri Həmdullah Qəzvini, Xandəmir, Hafiz əbru, Şərəfxan Bitlisi öz salnamələrində bu hadisəni təsdiqləyir və geniş təsvir edirlər. Bu nığahdan Satı bəy xanımın Suğurqan adlı oğlu dünyaya gəlir. Əmir Çobanın vəfatından sonra qardaşı Əbu Səid Satı bəyi Arpa xana ərə verir. Arpa xan az sonra Hülaki hökmdarı olsa da hakimiyyəti cəmi altı ay çəkir. Satı bəy iki ildən sonra yenidən dul qalır. Hülaki elxanları Musa və Məhəmmədin dövründə Satı bəy oğlu ilə birlikdə Qarabağın hakimi təyin olunurlar. Bundan sonra o da fəal sürətdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur. Əbu Bəkr əl Qüt bi əl-Əhəri "Tarix-e Şeyx Uveys" əsərində yazırdı: "Vərəqunda Satı bəy xatu-

nu taxta çıxardılar. Satı bəyin padşahlığı doqquz ay olmuşdur. Vəzarəti əmir Məhəmməd Əlişahiyyə verdilər. Əmirliyi Surğana, Şeyx Həsən Kiçiyə, Əli Ukrəncə və Nikruzun qardaşı oğlu Ordu Buğaya verdilər. Sonra Sultaniyyəyə getdilər və əmir Tacəddin Şeyx Həsən Bozorqla sülh bağladılar, o şərtlə ki, onların ardınca Qarabağa getsin. Əmir onların vəziyyətini gördükdə onlara yaxınlaşmağa məsləhət bilmədi. O qışı Sultaniyyədə keçirdi. Xorasandan Toğay-Teymur və Arğun şah adam göndərdilər ki, əmir əgər işarə etsə onun xidmətinə gələrək. Əmir Yusif şahı göndərdi, o Toğay-Teymuru və Arğun şahı gətirdi, onlarla əhd bağladı ki, Çobanilərin həmləsini dəf etdilər. Qara Həsən qoşunla Marağa tərəfdə idi, Təbrizə gəldi. Təbrizdə Pir Hüseyin idi. Onlar Deh-Xaranqada vuruşdular. Pir Hüseyin qaçmaq üzrə idi ki, Səlgər şah bin Çoban gəlib çatdı, Qara Həsənin qoşununa hücum etdi və məğlub etdi. Qara Həsən Sultaniyyəyə tərəf getdi. Onunla olan Əli Piltəni tutdular. Bir neçə adamı öldürdülər və o yeri qarət etdilər. Bahar olanda qoşunlar bir-birinin üstünə getdi. Vuruşmağa iki-üç mənzillik məsafə qaldıqda Şeyx bin Dəmirdaş əmirin yanına məktub göndərdi ki, Sultan Satıbəy sizin bacınız və qohumunuzdur. Toğay Teymur özgə adamdır, onu məmləkətə gətirmək məsləhət deyil. Biz aramızda olan əhdə və anda sadıq. Bizi şərefləndirər ki, əmirin xorasanlılarla ittifaqı olmasın. Gecə Şeyx Həsən Bozorq düşərgəni tərk etdi və səhəri Çobanilərə qoşuldu... "Mənbələrdən məlum olur ki, Satı bəyin hakimiyyət illəri fasiləsiz çəkişmə-

lərdə keçmişdir. O feodalların nüfuzunu sarsıtmağa uğursuz cəhdlər edir. Satı bəyin güclənməsindən narahat olan iri əmirilər başda Kiçik Şeyx Həsən olmaqla ona qarşı qəsd təşkil edirlər. Satı bəyin ən yaxın adamları edam edilir, özü isə Hülaki xanın nəticələrindən olan Süleymana zorla ərə verilir. Satı bəyi Süleymanın xeyrinə taxtdan əl çəkməyə məcbur edirlər. Bu yolla onu siyasətdən uzaqlaşdırmağa uğursuz cəhd etdilər. Zərbxanalarda Satı bəyin adına pul kəsilməsi dayandırılır. Yeni pullar Süleymanın adına vurulur. Satı bəy xatun oğlu ilə bərabər şəxsi mülkü sayılan Qarabağa gedir. Süleyman şahın hakimiyyəti dörd il çəkdi. Anasının təkidi və təklifi ilə Satı bəyin oğlu silahlı mübarizəni davam etdirir. Lakin daim eysişlə məşğul olduğundan uğur qazana bilmirdi. Tezliklə Məlik Əşrəf Süleymanı da taxtdan salıb yerinə Ənuşirvan adlı birini oturtdu. 1344-cü ildə Surğan, Satı bəy xatun və Süleyman xan Diyarbəkərə İbrahim şah bin Baruneyin yanına qaçdılar və onunla ittifaq bağladılar. Məlik Əşrəf onların üzərinə 1345-ci ildə hücum edib qalib gəlir. Surğan və Satı bəy buradan da qaçıb Ruma Ərtənanın yanında sığınacaq tapırlar. Onlar burada da təqib olunduqlarından Şiraza qaçırlar. 1347-ci ildə döyüşlərin birində Surğan həlak olur. Oğlunun ölümündən bir neçə ay sonra Satı bəy xatun da vəfat edir. Hülakilər dövləti isə sürətlə tənəzzülə uğrayır. Məlik Əşrəf əhalini qarət edib özü üçün 17 nəhəng xəzinə toplayır. Hülakilər dövləti Qızıl Orda xanı Canı bəyin hücumu nəticəsində 1357-ci ildə dağılır.

PƏRİXAN XANIM (1577-1578-ci illər)

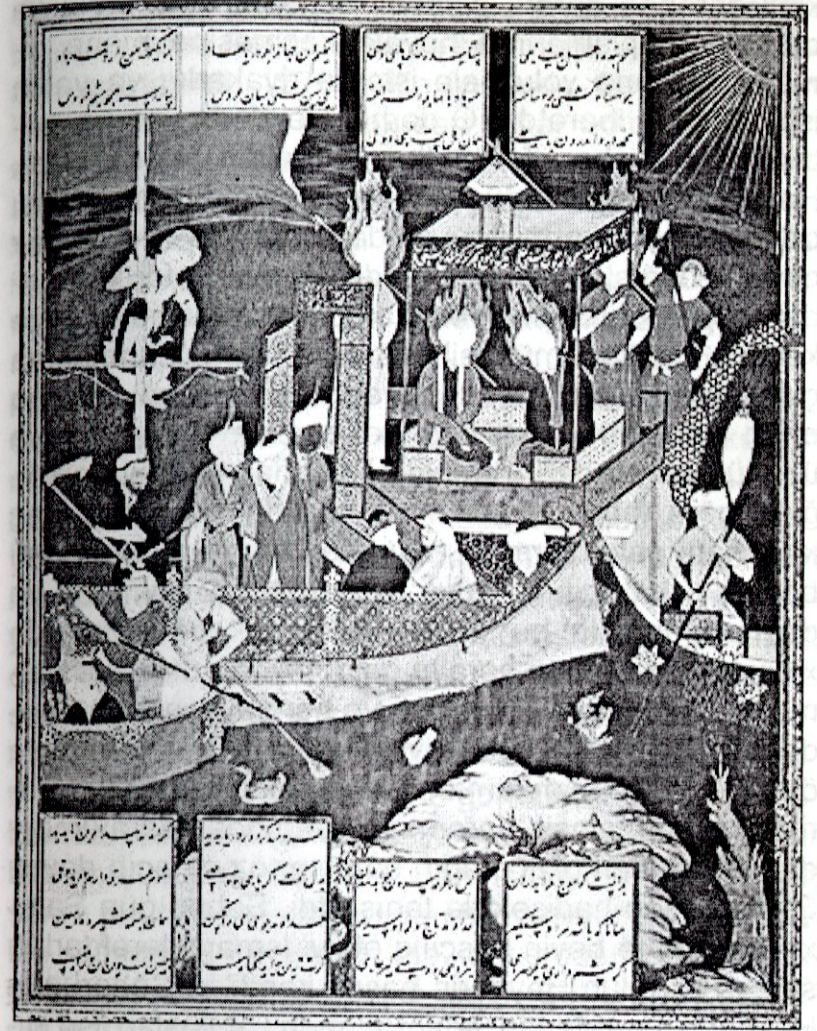
Pərixan xanim

Azərbaycanın hökmdar qadını, Səfəvilər sülaləsinin nümayəndəsi. Heç kimdən gizlin deyildir ki, Səfəvilər sülaləsi Azərbaycan dövlətçiliyinin parlaq səhifələrindən hesab olunsa da kifayət qədər tətqiq olunmamışdır. Məlumdur ki, sülalənin banisi Seyid Səfiəddin XIII əsrdə dərviş ordeni yaratmış və əhali arasında rəğbət qazanmışdı. XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Fəzlullah Ruzbihan "Tarixi Əmin" əsərində yazırdı: "...Talış əmirləri onun mənzilini özlərinin sığınacaqlarına çevirmişdilər və Rumun böyük adamları ona baş çəkirdilər." Bu nəsiləndən olan Şeyx Xacə Əlinin Teymurun yürüşləri zamanı göstərdiyi möcüzələr və əsirlərin geri qaytarması barəsində rəvayətlər indi də əhali arasında danışılır. XV əsrdə onların nüfuzu o qədər artdı ki, Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi 1449-cü ildə Şeyx Cuneydi Ərdəbildən çıxardı. Şeyx Cuneyd isə Kiçik Asiyada varsaq, zülqədər tayfalarını öz tərəfinə çəkdi. Ağqoyunlu Uzun Həsən isə öz bacısını şeyxə ərə verdi. Fəzlullah Ruzbehin qeyd edir ki, "bu nigahın sorağı ölkənin ən uzaq gü-

şələrinə yayıldı və əvvəlki şeyxlərin xələfləri Cuneydin görüşünə gəldilər. Şeyx Cuneyd 1460-cı ildə Şirvana yürüşü zamanı həlak olur. Həmin il Diyarbəkərdə anadan olmuş Cuneydin yeganə oğlunu dayısı Uzun Həsən böyüdü təbiyə verir. 1470-ci ilin əvvəlində dayısının bilavasitə köməklili ilə Şeyx Heydəri Ərdəbildə təriqətin şeyxi elan edirlər. Şeyx Heydər dayısı qızı ilə evlənir və 1488-ci ildə Şirvana yürüş zamanı həlak olur. Uzun Həsənin oğlu Yaqub Mirzə bacısı və bacısı oğlanlarını İstəxr qalasında həbs etdirir. Sonralar Rüstəm Mirzə Ağqoyunlu taxtına sahib olmaq üçün onları azad etsə də yerini möhkəmləndirən kimi 1494-cü ildə Şəmasə adlı yerdə Sultanəlini qətlə yetirdi. Sadiq müridlər kiçik yaşlı İsmayılı aradan çıxarıb gizlətdilər. İlk vaxtlar onun yerini hətta anasına belə bildirmirlər. İsmayıl 6 il Lahicanda qalır. 1500-cü ilin əvvəlində ata-babasının intiqamını almaq üçün fəaliyyətə başlayan İsmayılın yanına hər tərəfdən qızılbaşlar axışıb gəlir. İlk olaraq Şirvana yürüş edən İsmayıl Şamaxı və Bakı şəhərini tutmaqla xəzinəni ələ keçirdi. 1501-ci ildə Şərur döyüşündə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin ordusunu darmadağın edən İsmayıl təntənə ilə Təbriz şəhərinə daxil olub özünü şah elan etdi. Beləliklə Səfəvilər dövlətinin (1501-1736-cı illər) əsası qoyuldu.

Şah İsmayılın və Şah I Təhmasibin dövründə Səfəvi imperiyasının sərhədləri genişlənir və torpaqları milyon km-lə ölçülürdü. Təhmasib Azərbaycan tarixində ən çox hökmdarlıq edən şəxs kimi tarixə düşüb və 52 il dövləti idarə edib. Şah Təhmasib vəfat

edərkən onun doqquz oğlu və bir neçə qızı qalmışdır. Tarixi ədəbiyyatda onun qızlarından ən çox Pərixan xanımın adı çəkilir. "Tarixi aləm arayi Abbasi" əsərindən məlumdur ki, o 1548-ci ildə anadan olmuşdur. Onun anası çərkəz şamxalının qızı olmuşdur. 1547-ci ildə Şirvanda Səfəvilər ələhinə Şirvanda üsyan qalxanda Qafqazın bir çox hakimlərindən fərqli olaraq şamxal Təhmasib şaha sədaqətli qalır. Odur ki, üsyan yatırıldıqdan sonra şamxal şah tərəfindən mükafatlandırılır. Şah həmçinin onunla qohum olmaq qərarına gəlir. O qızını şaha ərə verir və Şamxal Sultanı 300 atlı ilə Təbrizə göndərir. Təhmasibin çərkəz qızından çox xoşu gəldiyindən Şamxal Sultana da iltifat göstərərək yüksək vəzifəyə təyin edir. Çərkəz qızından Təhmasibin Pərixan adlı qızı və Süleyman adlı oğlu olur. İskəndər Münşinin qeydlərindən məlum olur ki, atası gözəlliyi və iti ağılı ilə seçilən bu qızını çox sevirdi. Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində o ən ali məclislərin iclaslarında tez-tez iştirak edirdi. Təhmasibin ölümündən sonra baş verən hakimiyyət çəkişmələrində o fəallıqla iştirak edir. İskəndər bəy Münşi Təhmasibin ölümündən sonra Heydər Mirzə ilə İsmayıl Mirzə arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Pərixan xanımın iştirakını çox gözəl təsvir edir. Salnamədən məlum olur ki, Təhmasibin vəfatının səhəri günü anasının təhriki ilə Heydər Mirzə atasının tacını başına qoymuş, qılıncını belinə bağlamışdı. O böyük səhvə yol verərək sarayın qapılarını bağlatmış və tərəfdarlarını bayırda qoymuşdu. İsmayıl Mirzənin tərəfdarı olan Pərixan xanım səhər

Şah Təhmasib Səfəvi

özünü şahın hərəmxanasında Heydər Mirzənin əsiri kimi görəndə qərara gəldi ki, saraydan çıxmağın və qardaşının planlarının həyata keçməsinə mane olmağın yeganə yolu belə işlərdə riyakarlıq və yalan işlətməkdən ibarətdir. O dərhal Heydərən yanına gəldi, özünü məhərətlə itaətkar və yaltaq cildinə saldı. Həyəcanla, əgər o düşüncəsizliyi üzündən hər hansı qəbahətə yol vermişsə, qardaşından onu – "ağılsız qadını" bağışlamağı xahiş edərək əmin etdi ki, bundan sonra qardaşına fədakarlıqla xidmət edəcək və keçmiş dostluq münasibətlərinin bərpa olunmasına çalışacaqdır. Bu zaman o qardaşına tərəf atılaraq onun ayaqlarından öpdü və burada duran anaya üzünü tutaraq dedi: "Şahid ol. Əlahəzrəti taxta çıxdığına görə təbrik etmək və ayaqlarını öpməkdə heç kəs məni qabaqlamadı." Bundan sonra o Qurana əl basaraq and içdi və guya öz qardaşı Süleymana və dayısı Şamxala bu yeniliyi bildirmək və onları da xidmət etmək üçün saraya gətirməkdən ötrü evə getməyə icazə istədi. Sadələvh və hər şeyə inanan Heydər öz bacısının səmimiyyətinə inandı və bununla özünü məhvə məhkum etdi. Getmək icazəsi alan Pərixan xanım tələsik hərəmxana bağından saray meydanına apararı gizli otağın qapısını öz əli açıb dayısı Şamxalı son hadisələrlə tanış etdi. Səhəri gün Şamxal və Xülafe bəyin başçılıq etdiyi İsmayıl tərəfdarları saraya soxulub Heydərən başını kəsdilər. Səhəri gün Heydərən tərəfdarları edam olundu, əmlakları isə qızılbaşlar tərəfindən müsadirə olundu. Bu qələbədən sonra Pərixan xanımın nüfuzu xeyli artdı. "Xülasət et-

təvarix" müəllifi yazırdı: "Heç kim Pərixan xanımın əmri və hökmündən çıxmağa cürət etmədi. Sonrakı bir ay ərzində Pərixan xanım səbirsizliklə İsmayıl Mirzəni gözləyirdi. 1576-cı ilin iyulunda Qəzvinə çatan İsmayıl isə bacısı ilə çox sərt rəftar edib onu bütün siyasi işlərdən uzaqlaşdırdı. Taxta çıxarı kimi kütləvi surətdə Səfəvi üzvlərini qırdırmağa başladı. Pərixan xanımın anabir qardaşı şahzadə Süleymanın qətlini isə dayıları Şamxala həvalə edir. II İsmayılın tədbirləri əhalinin, əyanların və ruhanilərin narazılığını sürətlə artırır. Nəhayət 1577-ci ilin noyabrında II İsmayıl naməlum şəraitdə vəfat edir. Onun ölümü haqqında çoxlu rəvayətlər vardır. Bəziləri onun kəskin mədə ağrısından, başqaları həddən artıq tiryək qəbulundan, Əhməd bəy Qumı isə boğulub öldürüldüyünü yazırlar. Bu rəvayətlərdən daha çox ağılabatını isə İskəndər bəy Münşinin söyləməsidir. Həmin rəvayətə görə II İsmayılın etinasız münasibətindən narazı qalmış Pərixan xanım hərəmxana kənzləri vasitəsilə şahın qəbul etdiyi uyuşdurucu maddələrə zəhər qatmışdı. Həqiqətən də Pərixan xanım İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi üçün çox iş görmüş, lakin dövlət işlərindən kənar edilməsinə görə özünü olduqca təhqir olunmuş hesab edirdi. II Şah İsmayılın ölümündən sonra paytaxtda yenidən gərgin vəziyyət yarandı. Lakin ağsaqqal əmirlərin işə qarışması nəticəsində qanlı toqquşmaların qarşısı alınır. Səhəri gün Qəzvinin saray meydanında əmirlər taxt-tac namizədlərini müzakirə etməyə başlayırlar. Müzakirələrdən sonra əmirlər Təhmasibin sağ qalan oğlu Məhəmməd Mir-

zə üzərində dayanırlar. Əmirilər qərar barədə Pərixan xanıma məlumat verirlər. Artıq Pərixan xanım özünü hökmdar elan edirdi. O dedi ki, qardaşının şah olması qərarına etirazı yoxdur, lakin bütün dövlət işlərini özü aparacaqdır. Öz yerini daha da möhkəmləndirmək üçün müxtəlif işlər gördü. O İsmayılın zindanlara atdığı əmiriləri və əyanları azad etdirib əmlaklarını geri qaytardı. Beləliklə dayısı Şamxalın müdafiə etdiyi Pərixan xanım Qəzvinə hakimiyyəti ələ aldı. Bütün əmirilər və dövlətin ali şəxsləri ona tabe oldu. Onun yanında hətta qızılbaş tayfalarının ağsaqqallar şurası yaradıldı. Pərixan xanım dövlət işlərini təməmlə öz əlinə alıb dayısı vasitəsilə göstərişlər verirdi. Lakin onun hakimiyyəti yalnız 1578-ci ilin yanvarına kimi davam etdi. Vəzir Mirzə Salmanın və arvadı Mehdi Üyanın təhriki ilə Məhəmməd Mirzə Qəzvinə gəlib özünü şah elan etdi. Pərixan xanım qan tökülməsinə razılıq verməyib qardaşına könüllü tabe oldu. Məhəmməd şahın əmri ilə Pərixan xanım həbs edilib 1578-ci ilin fevralında edam edildi. Onun əmlakı isə müsadirə olundu. Bir qədər sonra onun dayısı Şamxal Sultan da tutulub edam edildi. Hakimiyyətin kor, iradəsiz Məhəmməd Xudabəndinin əlinə keçməsi ilə Səfəvilərin tənəzzülü başladı. Əslində isə dövləti "Ali Divanın vəkili" vəzifəsinə təyin edilən hikkəli arvadı Mehdi Ülya və əmirilər idarə etməyə başladı. Təhmasib şahın 50 il ərzində yıxdığı xəzinə bir il içində boşaldı. Ölkədə qiyamlar və Osmanlı hücumları başlandı.

MƏHDİ ÜLYA (1578-1579-cu illər)

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixində qısa müddət də olsa böyük rol oynamış şəxsiyyət. Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndənin arvadı, məşhur sər-kərdə Həmzə Mirzənin və şah Abbasın anası. Əsl adı Xeyrannisə bəyim olan bu qadın mənşəcə fars olub Mazandran əyalətinin ən varlı, adlı-sanlı, nüfuzlu şəxslərindən olan Mirzə Abdulla xanın qızı idi. Onlar İranda yaşayan məşhur Mərəsin seyidlərinin nəslindən olub Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində rol oynamışdılar. Xeyrannisə bəyim 1540-cı illərdə anadan olmuşdur. Təhmasib bu nəslin şöhrətli olmasını nəzərə alıb oğluna Xeyrannisə bəyimi almışdı. Xeyrannisə bəyimin atasını siyasi ixtilaf zamanı qızılbaşlar öldürdüyündən ürəyində onlara nifrət bəsləyirdi. Bununla belə o çox ağıllı, iradəli, dövrünə görə geniş dünyagörüşünə malik bir qadın olmuşdur. İl İsmayılın ölümü ilə əlaqədar olaraq Qəzvinəki şah sarayında gərgin vəziyyət yarandı. Çoxlarına elə gəlirdi ki, qızılbaş tayfaları arasındakı qanlı düşmənçilik yenidən alovlanacaq. Lakin vəzir Mirzə Salman və çox müdrək şəxs olan Xəlil xan Əfşar toqquşmaların qarşısını aldılar. Əmirilər arasında çox danışıqlardan sonra Təhmasibin böyük oğlu Məhəmmədin üzərində dayandılar. Məhəmməd Mirzə qardaşı ölən zaman Şirazda yaşayırdı. O demək olar ki kor, mülayim təbiətli və dövlət işləri üçün bacarıqsız bir adam idi.

Süvari

Onun bu nöqsanları dövlət hakimiyyətini öz əllərinə almağa çalışan qızılbaş tayfa başçılarını tamamilə qane edirdi. Həmin günlərdə vəzir Mirzə Salman Qəzvindən Şiraz şəhərinə gəldi. O tez bir zamanda şahın və onun arvadını Xeyrannisə bəyimin etibarını qazandı. Bu bacaraqlı və hakimiyyət-pərəst qadın elə ilk günlərdən başlayaraq əslində bütün dövlət işlərini ərinin əvəzində görür, hətta özünə lazım olan adamları vəzifələrə təyin edirdi. Əri şah olduqdan sonra Xeyrannisə bəyimi hörmət əlməti olaraq Mehdi Ülya (yəni yüksək beşik) adlandırmağa başladılar. Onun göstərişi ilə Şiraz şəhərinin keçmiş mustoufisi həbsdən azad edildi və vəzir rütbəsinə yüksəldildi. Tarixçi İskəndər bəy Münşi yazır: “Əlahəzrət Mehdi Ülya dövlət işlərinin təşkilatçısı və qurucusu oldu. Onun göstərişi olmadan heç bir mühüm məsələ həll olunmurdu”. Məhəmməd şah arvadının xahişi ilə onun qohumu Əhməd xanı İstəxr qalasından azad etmiş, Gilan hakimi vəzifəsini bərpə etmişdi. Mirzə Salman fəxri “etimad əd-dövlə” adını

aldı və dərhal Mehdi Ülya tərəfindən “ali divanın” vəziri təyin edildi. Mirzə Salman şahı və arvadını tezliklə Qəzvinə köçməyə çağırırdı. O Mehdi Üyanı inandırdı ki, Pərixan xanım paytaxtda öz hakimiyyətini möhkəmləndirər və onun yerinə “şahın adı” qalar, özü isə ərinə arvad olmaqla kifayətlənər. Vəzirin dəlilləri dərhal öz təsirini göstərdi. Məhəmməd Xudabəndənin tacqoyma mərasimi 1578-ci ilin fevral ayında oldu. İlk əvvəl şahın düşmənləri, o cümlədən Pərixan xanım, onun dayısı Şamxal Soltan, İsmayılın bir yaşlı oğlu Şahşoca məhv edildi. Şahın taxta çıxmasının ilk günlərindən Mehdi Ülya “tam əzəmət və müstəqilliklə dövlət və padşahlıq işlərini öz əlinə aldı. O ali divanın vəkili vəzifəsinə yüksəldildi”. “Tarixi aləm arayi Abbasi” kitabında yazıldığı kimi müəyyən edildi ki, onun möhürü padşahın hökm və fərmanlarının arxasında, vəzirin möhürünün üzərindən vurulsun. İskəndər bəy Münşü şah Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvilər dövlətinin vəziyyətinin parlaq təsvirini verir. Şah dövlət xəzinəsinin qapılarını açmış və israfçılıq son həddə çatmışdı. Vəzir Mirzə Salman və Mehdi Ülya əmirlərin rəğbətini qazanmaq üçün əmək-əmək qızıl paylayırdı. Şah Məhəmməd və onun ən yaxın məsləhətçiləri gen-bol pul, torpaq və sair paylamaqla qızılbaş əyanlarının sədaqətini qazanmaq cəhdində həddən artıq canfəşanlıq edirdilər. Bu dövlət hakimiyyətinə əvəz edilməz zərər vurdu və onun rolunu heçə endirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərində üsyanlar başladı. Məsələn Xoy və Urmiyada kürd tayfalarının Şirvanda Əbu

Gümüş pul

Bəkrin başçılığı ilə üsyanlar baş vermişdi. Osmanlı sultanı Murad 1578-ci ilin əvvəlində Amasya sülhünün şərtlərini pozaraq Azərbaycana basqın etdi. Qızılbaşlar vətənin başının üstünü almış bu təhlükəli anda öz qüvvələrini birləşdirmək və müqaviməti təşkil etmək üçün kifayət qədər tədbir görmədilər. Mustafa paşanın başçılıq etdiyi osmanlılar Çıldır döyüşündə qələbə çaldıqdan sonra Gürcüstanı tutdular. Osmanlıların yürüşləri başlayan kimi Qəzvinə əmirlərin yığınağı keçirildi. Türk sultanı bu yürüşdə iştirak etmədiyi üçün qərara alındı ki onların ordusuna şah özü yox, şahzadə Həməzə Mirzə başçılıq etsin. Həməzə Mirzə çox cavan olsa da döyüşlərdə qoçaqlığını sübut etmişdi. Dövlət işləri əməli olaraq Xeyrannisə bəyimin əlində olduğuna görə o da öz oğlundan ayrılmağın çətin olduğunu bildirib yürüşə qatıldı. Sentyabr ayının axırında Həməzə Mirzə anası ilə birlikdə Qəzvindən çıxaraq qoşunla Miyanəyə gəlir. Keçirilən

yığınaqda qərara alındı ki, qoşunların başlıca qərar-gahı şahzadə və onun anası ilə Qaracadağda qalacaq, əmirlər isə vəzir Mirzə Salmanla Kürü keçərək Şirvana gedəcəklər. Krım tatarları hücumu keçərək əvvəlcə böyük qənimət ələ keçirirlər. Lakin Ağsu yaxınlığında baş verən döyüşdə qızılbaşlar parlaq qələbə qazanırlar. On mindən çox tatar qılıncdan keçirilir, sərkərdə Adil Gerey xan əsir düşdü. Osmanlı ordusu tələsik Şirvanı tərk etdi. Qızıbaş qoşunlarının uğurları barədə xəbərlər Həməzə Mirzənin düşərgəsində böyük sevincə səbəb oldu. Lakin düşməni təqib etmək əvəzinə Xeyransa bəyimin təkidi ilə Qarabağa qayıdan qızılbaşlar vaxt itirdilər. Şərəfxan Bitlisi yazır: "Bu qədər qələbədən həddən artıq qəhərlənən Sultan Mirzənin anası Şirvandakı işlərə qadın düşüncəsizliyi ilə qayğı və diqqət göstərmədən yanaşdı. Osman paşanı Dəmir Qapıda qoyub qışın ortalarında Adil Gireylə birlikdə Qəzvinə qayıtdı. "Əmirlərin heç biri şahın arvadının" yersiz hərəkətinə qarşı" çıxmağa cəsarət etmədi və Qarabağı tərk edib Qəzvinə yola düşdülər. Səfəvilər dövlətinin daxilində Azərbaycan tayfalarının öz əmirləri və onların İran ünsürləri ilə çəkişmələri qızılbaş qoşunlarının uğurlarına mane oldu. İlk çəkişmə Qarabağda Şirvan bəylərbəyisi təyin etmək uğrunda Məhdi Ülya ilə əmirlərin arasında özünü göstərdi. İş bunda idi ki, zəif iradəli Məhəmməd Xudabəndəni şah seçməklə qızılbaş əmirləri, tayfa başçıları dövlət işlərində öz nüfuzlarının güclənəcəyini, onların icazəsi və razılığı olmadan heç bir mühüm dövlət tədbirinin həyata keçirilməyəcəyini nə-

zərdə tutmuşdular. Buna baxmayaraq hadisələr heç də onların istədiyi istiqamətdə getmirdi. Tündxasiyyət, hikkəli, müstəbid şah arvadı olan Xeyrannisə bəyim ərinin əvəzinə dövləti təkbəşinə, tam hakimiyyət sahibi kimi idarə edir, qızılbaş tayfalarından olan əyanlarla az hesablaşırdı. O ətrafına fars mənşəli, o dövrün istilasını ilə desək tacikiyyə əyanlarını toplayırdı. Onun şəxsi vəziri Mir Qəvəməddin Şirazi, paytaxtın kələntəti Mövlanə Əfzəl Münəccim Qəzvini, habelə etimad əd-dövlə Mirzə Salman İsfahani belə şəxslərdən idi. Məhdi Ülya türk əmirilərini dövlət işlərindən uzaqlaşdıraraq onların danışığısız itaətini tələb edirdi. Bu baxımdan Mazandranın irsi hakimi Mirzə xanın şah arvadının hökmü ilə öldürülməsi səciyyəvi sayıla bilər. Bu zaman Məhdi Ülya özünün günahsız qurbanının qətində mərhumun atası Murad xanla Mazandranın hakimiyyət uğrunda mübarizədə 20 il əvvəl həlak olmuş, Mərəsin seyidlərindən olan atası Mirzə Abdulla xanın intiqamını almaq kimi hissləri rəhbər tuturdu. Mirzə xan şah arvadının saraya gəlmək tələbini rədd edir. Belə olduqda Xeyransa bəyim xanın ardınca bir sıra adlı-sanlı əmirilər göndərdi. Əmirilər onu qoruyacaqları və qan intiqamına yol verməyəcəklərinə and içdikdən sonra Mirzə xan təslim olub könüllü saraya gəldi. Lakin şah arvadı əmirilərin andına məhəl qoymadı və onlardan gizlin qurçilər dəstəsinə gecə ikən xanı qətlə yetirmək əmri verdi. Bu hadisə əmirilərin qəlbində şah arvadına qarşı kin yaratdı. Onlar Məhdi Ülyanın özbaşınalılıqlarına son qoymaq qərarına gəlirlər. Bir gün Kaşan şəhərinin

sakinləri divana gələrək tamahkarlıq dərəcəsi adi hüdudları aşan şəhər hakimi Məhəmməd xan Türkməndən şikayət etdilər. Divan məmurlarına şikayətə baxmaq göstərişi verildi. Aydın oldu ki, qızılbaş əmiri həqiqətən ağır sui-istifadə hallarında təqsirlidi. Rüşvay olmuş Məhəmməd xan Məhdi Ülyanı inandırmaq üçün bütün səyləri heç bir nəticə vermədi. Belə olduqda o qiyamçı əmirilərlə sövdələşdi. Əmirilər gizli müşavirədə şahın arvadını və onun tərəfdarlarını hakimiyyətdən kənar etmək barədə məsləhətləşməyə başladılar. Onlar Məhdi Ülyanı tacikləri və ona yaxın mazandranlıları hər vasitə ilə himayə etməkdə, habelə hərəmxana xəzinəsini Mazandrana göndərməkdə təqsirləndirdilər. Nəhayət əmirilər "Çehel sütun" sarayına yollandılar. Onlar öz nümayəndələri vasitəsilə şahı bildirdilər ki, onun arvadı Məhdi Ülyanın əməlləri qızılbaşlar üçün çox təhqiramizdir. Onun dövlət işlərinə qarışması ağsaqqallar üçün biabırçılıqdır və üsyan təhlükəsi yaradır. Əmirilərin fitnə-fəsadlarından xəbərdar olan Xeyrannisə xanım onların nümayəndələrinə elə təhqir və hədələr yağdırdı ki, onların sarayı tərk etməkdən başqa çarələri qalmadı. Bu zaman maaşlarının əvəzində Şirvan əyalətindən vergi toplamaq hüququ alan qurçilər osmanlılar tərəfindən qərət olunub viranəyə çevrilən yaşayış məskənlərindən heç nə yığa bilməyib geri qayıdır. Qəzəblənən qurçilər Qəzvinə qalmaqal törədib əmirilərin təhriki ilə saraya yollanırlar. Onlar ilk növbədə saray yaxınlığında gözəl binada əsir kimi yaşayan Krım xanı Adil Gireyə hücum edirlər.

II Şah İsmayıl Səfəvi

Xan özünün az sayılı məyyəti ilə birlikdə fədakarlıqla müdafiə olundu. Qısa, lakin şiddətli döyüşdə hər iki tərəf itki verdi. Tatar xanı öldürüldü. Qurçilər onun başını əmirlərə gətirdilər. Beyinləri qızan, gözlərini qan örtən qurçilər şahın arvadının olduğu hərəmxanaya da soxulmaq istədilər, lakin xidmətçilər tərəfindən geri oturduldular. Əmirlərin Adil Gereylə düşmən münasibəti mənbələrdə ziddiyyətli şəkildə işıqlandırılır. Məsələn İskəndər bəy Münşinin şərhində bu hadisə təsadüfi və qəsdən edilməyən bir hərəkət kimi nəzərə çarpır. Nə o, nədə Qazi Əhməd şah arvadının öldürülməsi ilə Adil Gereyin qətlə yetirilməsi arasında əlaqə olduğunu göstərmirlər. Şərəfxan Bitlisi "Şərəfnamə" əsərində bu hadisələr arasında bilavasitə əlaqə olduğundan bəhs edir və xəbər verir ki, əmirlər Məhdi Ülyanı Adil Gerey xanla sevgi münasibətlərində günahlandırırırlar. Oruc bəy Bayat həmçinin tatar şahzadəsi ilə şah arvadını arasında aşiqanə əlaqələrin olduğunu iddia edənlərə qarşı çıxaraq bunu onlara divan tutmaq üçün bəhanə sayır. Oruc bəy Bayat qeyd edir ki, əslində Adil Gereyin sarayda getdikcə artan nüfuzundan qorxur və əcnəbinin dövlət işlərinə qarışmasından ehtiyat edirdi. Çünki şah Krım xanlığı ilə dostluq əlaqələri yaratmaq ümidi ilə Adil Gerey xanla yaxşı əlaqələr yaradılmasını tapşırırmışdı. Ona saraya yaxın yerdə yaraşlıq ev və xidmətçilər ayrılmışdı. Şah gələcəkdə qızlarından birini ona verməyə hazırlaşdı. Məhz bunlar əmirləri çox qıcıqlandırır. Sabahı gün qızılbaş əmirləri qurçilərin görə bilmədikləri işi başa çatdırdılar. Onlar Məhdi Ülyanı hakimiyyət işlərindən kənar etmək planını müzakirə

etmək üçün Səadabad bağında toplaşdılar. Yalnız şah ailəsinə sadıq qalan və şahla yaxın qohum olan təkəli əmiri Müseyib xan Şərafəddin oğlu onlara qoşulmadı. Yalnız əmirlərin çoxsaylı hədə və təkidlərindən sonra o da sarayı tərk edir. Əmirlər saraya gələrək öz elçiləri vasitəsilə şahı bildirdilər ki, o arvadının və onun anasının dövlət işlərindən uzaqlaşdırılmasına mane olmamalıdır. Belə vəziyyətə daha dözmək olmaz. Əmirlər iddia edirlər ki, şah arvadını hakimiyyətdən kənar edilməzsə dövlətin mənafeyinə böyük ziyan dəyəcəkdir. Şah əmirlərin tələbinə çox yumşaq və güzəştə cavab verdi: "Əgər əmirlər şahın arvadının siyasi fəaliyyətini məqsədə müvafiq saydırlarsa, o əmr edəcəkdir ki, arvadı bir daha dövlət işlərinə qarışmasın. Əgər əmirlər ondan çəkinərsə, o əmr edər, arvadı Quma yola düşər və orada oğlu ilə qala bilər. Şah həmçinin arvadını öz vətəninə yaşaması üçün Mazandrana da göndərə bilər. Əgər bu təklif də əmirləri qane etməzsə, o taxt-tacdan imtina edər və öz oğulları ilə birlikdə geriye-Şiraza yola düşər. Qoy qızılbaşlar kimi istəyirlərsə, onu özlərinə şah seçsinlər. Həm də Seyid qızı olan günahsız arvadının öldürülməsinə razı deyil." Şah arvadı isə heç də əri kimi güzəştə getmək fikrində deyildir. İskəndər bəy Münşinin sözlərinə görə, həyatı üçün təhlükəli olan anda Məhdi Ülya nadir soyuqqanlılıq və dəyanət göstərdi. O vəzir Mir Qəvəməddin Hüseyn Şirazinin qurçilərə qızıl paylamaqla əmirlər arasında tərifiqə salmaq təklifini özü üçün həqarətli sayaraq qəzəblə rədd etdi. Şah arvadının barışmaz və qətiyyətli olduğunu bilən əmirlər başa düşdülər ki, o heç bir vəhclə

hakimiyyətdən imtina etməyəcəkdir və bu münasibətlə şahın verdiyi vədlər əslində həyata keçirilə bilməz. Onlar yubanmadan fəajiyətə başlamağı qərara aldılar. Bu "rəzil iş" Sədrəddin Səfəviyyə, Həsən Əli bəy Zülqədərə, İmamqulu Mirzə Mosula həvalə edildi. Onlar nəzakətsizliklə şah hərəmxanasına soxuldular və Məhdi Ülyanı boğub öldürdülər. İskəndər bəy Münşinin sözlərinə görə sonra onlar şahın qaynanasının, yaşlı və mömün qadının mənzilinə yollandılar. Şah arvadının anasının və paytaxtda yaşayan qohumlarının taleyi də eyni cür oldu. Şəhərdə ixtişaşlar başladı. Yoxsullar varlı evlərinə basqınlar etməyə başlayır. Qorxuya düşən əmirlər şah arvadının qohumlarının əmlakını qarət etdikdən sonra şəhərdə asayışı bərpa etdilər. Əmirlərin hamısı saraya toplanıb şahı və oğlanlarına sadıq olacaqlarına and içdilər. Şahın öz arvadının ölümü faktı ilə barışmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Qızılbaş əmirləri öz istəklərinə çatdılar. Onlar əslində yenidən dövlətin tam hakimiyyət sahibi oldular. Osmanlı ordusu hərbi əməliyyatları bərpa edib tədricən Şirvanı, Qarabağı, Təbrizi ələ keçirdilər. Əliqulu xan şahın kiçik oğlu Abbasi hələ anasının sağlığında sarayda onun üçün təhlükə yarandığını bəhanə edib özü ilə Xorasana apardı. Əliqulu xanın anası Xanixan xanım Həməzə Mirzəyə təbiyyəti təyin olunsada əmirlər onu da boğub öldürdülər. Az sonra Həməzə Mirzə də əmirlərin sifarişi ilə mənşəcə erməni olan dəlləyi tərəfindən öldürülür. Səfəvi xanədanında başlayan tənəzzül yalnız Şah Abbas hakimiyyətə gəldikdən sonra dayandırılır.

TUTI BİKƏ

(1766-1787-ci illər)

Tuti Bikə

Azərbaycanın XVIII əsr ən məşhur qadın siyasətçilərindən biri. Dərbəndin hakimi, Quba xanı, görkəmli dövlət xadimi Fətəli xanın arvadı. Nadir şahın qətlindən sonra onun qılınc gücünə yaratdığı, Şimali Qafqazdan Fərat çayına, Qara dəniz sahillərindən Hind çayına kimi uzanan nəhəng imperiya dərhal dağıldı. Bundan sonra Qaf-

qazda və İranda bir-biri ilə mübarizə aparən onlarla xanlıq, sultanlıq, mülkəlik yarandı. Belə kiçik xanlıqlardan təkəcə Azərbaycan və Dağıstanda 40-dan çoxu mövcud idi. Rəşid bəy İsmayılov 1923-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan tarixi" kitabında belə yazırdı: "Xanların səltənəti Azərbaycan tarixinin ən qara və dəhşətli səhifəsidir. Nadirin ölüm xəbəri ildırım kimi Qafqazın hər guşəsində parladı. Barıt abarına çınqı düşən kimi bu xəbər bütün Qafqazda bir dəhşətli həyəcan saldı və ixtişaşın gündən günə artmasına səbəb oldu. Hər vilayətdə xanlar elanı istiqlaliyyət edib bir-biri ilə hesablaşmağa başladılar. Xanlar arasında fəsad və düşmənçiliyə meydan açıldı. "Dərbənddə Məmməd Hüseyn xan hökmranlığı ələ keçirdi. Lakin

olduqçq laqeyd, özündən başqa heç nə ilə maraqlanmayan şəxs olduğundan əhalinin ondan acığı gəlirdi. Əhali nümayəndələr göndərib Fətəli xandan kömək isyeyir. Odur ki, 1759-cu ildə Qubalı Fətəli xan hücum edib iki aylıq döyüşlərdən sonra buranı tutdu. Azərbaycan və Dağıstanı öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışan Fətəli xan nigah diplomatiyasından geniş istifadə edirdi. Bu məqsədlə o Qaytaq Usmi Əmir Həməzinin bacısı Tuti Bikə ilə evləndi. Onların toyu 1765-ci ildə Qubada çox təmtəraqqla keçir. Azərbaycanın bütün xanlıqlarından toya qonaqlar gəlir. Gözəl olduğu qədər ağıllı və igidliyi ilə seçilən Tuti Bikə elə ilk günlərdən Fətəli xanı valeh etdi. Tuti Bikənin uşaqlığı və gəncliyi haqqında demək olar ki, heç bir məlumat qalmamışdır. Lakin onun Fətəli xanla eyni yaşda olması təxmin edilir. Evləndiklərindən bir il sonra Fətəli xan Tuti Bikəni Dərbəndə hakim təyin edir. Fətəli xan vədinə əməl etməyib bacısı Xədicə Bikəni Əmir Həməzəyə vermədiyindən o daim Quba xanlığı ilə düşmənçilik edib fürsət düşdükdə onunla mübarizə aparırdı. Əslində isə baş tutmayan iki-başlı qohumluq Əmir Həməzinin basqınları üçün bir bəhanə idi. Əsas məqsəd isə sürətlə qüvvətlənən Fətəli xanın Dağıstanda nüfuz qazanması bir çox xanlar kimi Əmir Həməzəni qorxudması idi. Tuti Bikənin Dərbənd hakimi təyin olunmasından az sonra usmi öz bacısını görmək bəhanəsi ilə Dərbəndə gəlib buranı tutmaq fikrinə düşür. Tuti Bikə qardaşını mehribanlıqla qəbul etsə də onun silahlı adamlarından şübhələnib ərinə xəbər göndərir. Fətəli xan təcili su-

rətdə Dərbəndə gəlib artıq şəhərə daxil olan usmi ilə müharibəyə başlayır. Üç gün davam edən döyüşdən sonra Əmir Həməzə məğlub olaraq geri qaydır. Bundan sonra Fətəli xanın və arvadı Tuti Bikənin şəhərin müdafiəsinə diqqəti daha da artır. Bu dövrdə Dərbənd şəhərində olmuş Qmelin yazırdı: "Şəhər 7 km uzunluğu, 1,5-2 metr qalınlığı, 14-17 metr hündürlüyü olan qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Divarlar da müdafiəçilərin daldalanması üçün çoxlu bürclər vardır. Şəhər ən soyuqqanlı səyyahları belə heyrətə gətirir. Şəhər dörd hissəyə bölünür. Xan sarayının, xəzinənin yerləşdiyi hissə Narınqala adlanır. Narınqalanın doqquz bürcü, su quyuları, ərzaq anbarları vardır. Şəhər uzun müddətli mühasirəyə həmişə hazır vəziyyətdədir. Şəhərin müxtəlif istiqamətlərdə Cərcəpəsi, Qırxlar qapısı, Türkmən qapısı, Dübəri qapısı, Yeni qapı, Orta qapı, Bayat qapısı, Daş qapı adlanan qapıları lazım gəldikdə dərhal bağlanır. Şəhərdə dörd min ev vardır ki, burada 20 mindən çox əhali yaşayır. Şəhər əhalisi əsasən sənətkarlıq və ticarətlə, qismən balıqçılıq və əkinçiliklə məşğul olur. "Tuti Bikə həmişə əhali ilə ədalətlə rəftar edir, onların incidilməsinə imkan vermirdi. Şəhərin strateji mövqeyini, əhalinin ona rəğbətini nəzərə alan Fətəli xanın əmri ilə Dərbənd bir sıra vergilərdən azad edilmişdi. Tuti Bikə ətrafına ağıllı və igid adamları toplaya bilmişdi. Belə şəxslərdən şəhərin naibi olan Qazıqumuxlu Eldar bəyi, sərkərdə Hacı bəyi və digərlərini göstərmək olar.

Fətəli xan

Qubanın güclənməsi qonşu feodalları rahatsız etməyə başladı. Onlar mülklərindən qovulmaqdan yaxud da Fətəli xanın naibi vəziyyətinə düşməkdən qorxurdular. Dağıstan feodalları Quba xanlığına basqın etmək, onu gücdən salmaq üçün fürsət axtarırlar, əlverişli şərait gözləyirdilər. Azərbaycanın birləşməsinə qətiyyənlə istəməyən Rusiya, İran və Gürcüstan hakim dairələri də xanlar arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirməyə çalışırdılar. 1774-cü ildə bir sıra xanların birləşmiş qüvvələri Fətəli xanın üzərinə hücum etdilər. Govduşan döyüşündə məğlub olan Fətəli xan Salyana çəkilir. Xaçmaz, Xudat və Quba xanlar tərəfindən işğal olunur. Əmir Həməzə vəziyyətdən istifadə edərək Fətəli xanın ölümünü haqqında şayiə yayıb Dərbəndi tutmaq üçün bura gəlir. O ərinin ölüm xəbərini bildirib Tuti Bikədən təslim olmasını tələb etdi. Tuti Bikə qardaşının təklifini rədd edərək qalanın müdafiəsinə təşkil edir. Qəhrəman qadın qalanın müdafiəçilərini ruhlandırmaq üçün kişi paltarları geyib silah götürdü və şəxsən divarlar üzərinə qalxıb döyüşlərə rəhbərlik edirdi. Əlqadiri "Asari Dağıstan" əsərində yazırdı: "Düşmənlər Dərbəndə yaxınlaşarkən Tuti Bikə Dərbəndin qapılarını bağlamağı əmr etdi. Əhalini və orada olan mühafizəçiləri

Əmir Həmzə ilə döyüşə hazırladı. Qalanın müdafiə edilməsində mərdlik göstərdi". Beləliklə igid qadın Dərbəndin müdafiəsini təşkil etmiş, düşməni qalaya buraxmamışdı. Çətin vəziyyətə düşən Fətəli xan kömək almaq üçün Mirzəbəy Boyatı Rusiyaya göndərdi. Özü isə gizli yolla Dərbəndə gəlib mübarizəni davam etdirir. Dərbənd ətrafında döyüşlər bir neçə ay davam etdi. Son anda Rusiyadan aldığı hərbi köməklik nəticəsində düşmənlərinə qalib gəlib onları qovan Fətəli xanın nüfuzu daha da artdı. Bundan sonra Fətəli xan yenidən Qubaya qayıdıb yarımçıq qalmış dövlət işləri ilə məşğul olur. Tuti Bikə isə ərinin göstərişi ilə Dərbəndin dağılmış iqtisadiyyatının bərpası ilə məşğul olmağa başlayır. Şəhər ətrafında düşmənlər tərəfdən qarətə məruz qalan kəndlər bir müddət ver-gidən azad edilir. Şəhərin əsas gəlir mənbəyi olan ticarət və sənətkarlığı canlandırmaq məqsədi ilə müxtəlif tədbirlər görülür. Xarici tacirlərə, xüsusən ruslara bəzi gömrük güzəştləri tətbiq olunur. Görülən uzaq-görən tədbirlər nəticəsində Tuti Bikə Dərbəndin əvvəlki qüdrətini bərpa etdi, şəhər yenidən abadlaşdı və gəlir verməyə başladı. Tuti Bikə 1786-cı ildə Dərbənddə xəstəlikdən vəfat edir və şəhərin ən qədim qəbiristanlığı olan "Qırıqlar qəbiristanlığında" dəfn olunur. Fətəli xanın əmri ilə onun qəbri üzərində türbə ucadılır. Bu türbə indiyə qədər Dərbənddə abədə kimi qorunur.

XƏDİCƏ BİKƏ (XVIII əsrin II yarısı)

1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra onun qohumları arasında taxt-tac uğrunda gedən qanlı didişmələr, xalq ixtişaşlarına səbəb olan fırlıdaqçılığın ortaya çıxması, əfqan və özbəklərin əfşarlar üzərinə hücumu, qətl-qarətlər, iri feodalların çəkişmələri, natural təsərrüfat imperiyanın süqutuna, onun yerində irili-xırdalı xanlıqların yaranması ilə nəticələndi. Bu vaxt Azərbaycanda otuzdan çox siyasi qurum-müstəqil xanlıqlar, sultanlıqlar, məlikliklər, camaatlıqlar yarandı. Bu barədə A.Bakıxanov yazırdı: "Nadir şahın yaxın əmirilərindən olan Bakılı Mirzə Məhəmməd xan Dərgahqulu xan oğlu, Bakı ölkəsini müstəqil olaraq ixtiyarına keçirdi. "Mirzə Məhəmməd xan (1747-1768-ci illər) şahın təyin etdiyi hakimi qovdu və yaxın qohumu Səlim xanı şəhərin sultanı təyin etdi. Abşeron yarımadasını əhatə edən, cəmi 10 min əhalisi olan xanlığa Bakı şəhəri ilə yanaşı ətrafındakı 39 kənd daxil idi. Kəndləri bəy silkinə mənsub yüzbaşılar idarə edirdi. Bu vaxt Bakı qarnizonu 200 nəfərdən ibarət idi. İlk illərdə Bakı qalasını müdafiə etmək üçün top olmadığından xan limanda dayanan 6 rus gəmisinə haqlı olaraq şübhə ilə yanaşaraq rusların hərəkətlərini məhdudlaşdırır. Xanlığın təsərrüfatında neft, duz, zəfəran istehsalı, balıqçılıq, maldarlıq, əkinçilik əsas yer tuturdu. Burada toxuculuq, xalçaçılıq, zərgərlik, boyaqçılıq, misgərlik, dəmirçilik, dabbaqçı-

liq kimi sənət sahələri inkişaf etmişdi. Mirzə Məhəmmədin ağıllı tədbirləri nəticəsində tədricən iqtisadiyyatın dirçəlişi başlayır. Xan misdən fulus, gümüşdən abbası adlanan pullar kəsdirir. O Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafına, neft və duz istehsalına xüsusi diqqət yetirirdi. 1770-ci ildə yolüstü Bakıda olmuş akademik Qmelin yazır ki, şəhərin ətrafında 70 quyudan ildə 240 min puda qədər neft çıxarılır və ildə xəzinəyə 30 min manat gəlir gətirir. Abşeron yarımadasındaki şorlardan isə ildə 200 min pud əla növ duz hasil edilirdi. Bakı duzunun qiyməti isə hər pud üçün 7-8 qəpik idi. Bakının var-dövləti qonşu xanların bura tez-tez basqın etməsinə səbəb olurdu. Təkbaşına bacara bilməyəcəyini görən Mirzə Məhəmməd Quba xanlığı ilə ittifaqa girmək qərarına gəlir. Odur ki, o Quba xanlığından asılılığı qəbul edir və münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədi ilə Fətəli xanın bacısı Xədicə Bikəni oğlu Məlik Məhəmməd üçün 1766-cı ildə alır. Bundan sonra Bakı xanlığının tarixində yeni səhifə açılır.

Xədicə Bikə Qubalı Fətəli xanın bacısı olub 1740-cı illərin ortalarında Quba şəhərində anadan olmuşdur. Digər xan qızları kimi onun uşaqlığı və erkən gəncliyi haqqında heç bir məlumat qalmamışdır. Bütün sonrakı mənbələr onun çox ağıllı, gözəl, iradəli qadın olduğunu göstərir. Odur ki, Qafqazın bir çox xanları onu almaq təşəbbüsündə olmuşdular. 1765-ci ildə Şimali Qafqazın güclü xanlıqlarından olan Qaraqaytağın usmisi Əmir Həmzə bacısı Tutu Bikəni Qubalı Fətəli xana o şərtlə ərə verir ki, o da əvəzində

Bakı. XVIII əsr

Xədicə Bikə ilə evlənməsinə razılıq versin. Lakin Fətəli xan sözündən dönür və bacısını Məlik Məhəmməd xana verib Bakını özündən asılı vəziyyətə saldı. Bakı xanlığı hər il Fətəli xana vergi, müəyyən qədər döyüşçü verirdi. Cəsur, siyasətçi qadın olan Xədicə Bikə tezliklə Bakı xanlığının əsas idarəedicisi simasına çevrilir. Olduqca sakit təbiətli, ürəyiyumşaq, dindar, xoşrəftar şəxs olan Bakı xanı bununla razılaşırdı. Xan arvadına o qədər arxayın idi ki, Məkkəyə və daha sonra Kərbəla ziyarətinə gedərkən xanlığın idarəsini məhz Xədicə Bikəyə tapşırırdı. 1779-cu ildə xan qayını Fətəli xanla Qarabağ xanı arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq məqsədi ilə Şuşaya gedir. Qarabağlı İbrahimxəlil xan onu həbs etdirir. Onun Şuşa zindanında olduğu iki il ərzində xanlığı yenə də Xə-

dicə Bikə idarə edir. Bu barədə həmin dövrdə Bakıda olmuş rus səyyahları Burnaşov və Qmelin də məlumat verir. 1780-cı ildə Rusiya hökumətinin İrana səfir təyin etdiyi Tumanovski yolüstü Bakıda olmuş və öz səfər gündəliyində yazmışdır: "Hazırda Bakıda hakimiyyət xanın arvadına məxsusdur və dövləti xanın adından idarə edir. Xədicə Bikənin təkidi ilə Bakının qala divarları xeyli qüvvətləndirilir və onun divarları üzərinə 40 top qoyulur. Samuil Qmelin belə qeyd edib: "Xanın indi yaşadığı ürəkaçan bağı olan ev dənizin lap yaxınlığında, başqa binalardan aralı durur. Ancaq indiki xan bu yaxınlarda şəhərdən kənardə, onun şimal-qərb tərəfindəki təpənin ətəyində, dənizin yaxınlığında, şərq-qərb üslubunda daha yaraşlıqlı bir ev tikdirmişdir. Mən orada olarkən iki arvadı ilə həmin evdə yaşayırdı. Şəhər yaxşı möhkəmləndirilmişdi. Qazılan xəndək onu əhatə edir. Burnaşovun məlumatına əsasən Məlik Məhəmməd 1774-cü ildə Fətəli xan tərəfindən Şamaxı yaxınlığında döyüşərkən Usmi Əmir Həmzə Bakıya hücum edir. Lakin çox güman ki, Xədicə Bikənin rəhbərliyi ilə bakılılar hücumu dəf edirlər. Xədicə Bikənin xahişinə əsasən Fətəli xan Bakını pul vergisindən azad edir və Saray kəndində hərbi hissə yerləşdirir. 1782-ci ildə Xəzər hövzəsində siyasi vəziyyət bir qədər mürəkkəbləşir. Qraf Voynoviçin başçılıq etdiyi rus donanmasınının Həştərxana qayıdarkən Bakı limanına girməsindən qorxuya düşən Bakı xanı ailəsi və var-dövləti ilə birlikdə şəhəri tərk edib Quba dağlarına çəkilir. Təcili Bakıya gələn Fətəli xan danışıqlar yolu ilə ruslarla məsələni həll

Bakı

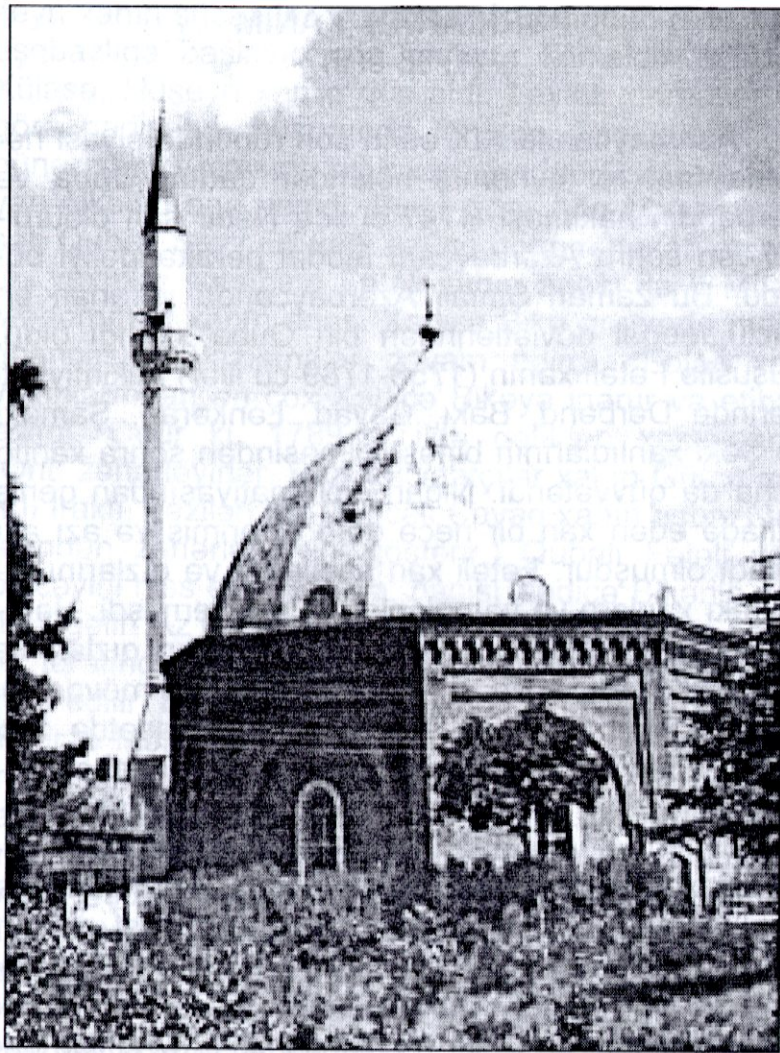
edə bilir. Siyasi gərginlikdən yorulan Hacı Məlik Məhəmməd xan 11 yaşlı oğlu II Mirzə Məhəmmədi öz yerinə xan təyin edib İraqa yollanır və Nəcəf şəhərində İmam Əli (ə) ziyarətgahında ibadətlə məşğul olub 1784-cü ildə burada vəfat etdi. Kiçik xanın qeyyumu təyin edilən Xədicə Bikənin mövqeyi daha da möhkəmlənir. Xədicə Bikə daxili və xarici siyasətlə məşğul olaraq xanlığın inkişafına çalışırdı. Bu illərdə Bakının ticarət dövriyyəsi sürətlə artaraq xəzinəyə böyük gəlir verirdi. Şəhərdə çoxlu dükan və emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Hindistan, Orta Asiya, Rusiya, Osmanlı imperiyası, Qafqazın bütün bölgələrindən Bakıya çoxlu tacir gəlirdi. O hətta Qacar xanədanı ilə sıx əlaqələr yarada bilmişdi. A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində bu barədə yazırdı: "Qacar

əmirləri xanədanından Zöhrə xanım adlı bir qız, Hüseyin xanın şücaətinə və gözəlliyinə məftun oldu. Qız eşqbazlığa başlayıb ona hər cür köməklik edirdi... Xülasə, Hüseyin xan o qızı aldı. Layiqli xidmətlərinə görə padişahın hüzurunda tanındı. Çox şücaət və hünər sahibi olmaqla ad çıxardığından Quba və Səlyan ölkələri ona verildi. Buna görə Ağa Məhəmməd şah Qubalı Şeyx Əli xanı özünə qohum hesab edirdi. Bu yaxınlıq səbəbinə Fətəli şahın anası ilə II Mirzə Məhəmməd xanın anası Xədicə Bikə arasında mehribancasına yazışmalar davam edirdi. "Fətəli xan yaxınlarından ən çox Xədicə Bikəyə inanır və etibar edirdi. Odur ki, 1789-cu ildə qəfildən xəstələnən (Onu zəhərləyirlər. Bəzi tətqiqatçılar xanın Gürcü çarı II İraklı, bəziləri isə Gəncəli Cavad xanın aşbazı tərəfindən zəhərləndiyini göstərir.) Qubalı Fətəli xan öləcəyini hiss edib Bakıya, bacısı Xədicə Bikənin yanına gəlir. Az keçməmiş Fətəli xan vəfat edir və bacısı tərəfindən Bibiheybət ziyarətgahının heyətində dəfn edilir. Bundan sonra Bakıda hakimiyət üstündə II Mirzə Məhəmmədlə əmisi Məmmədqulu xan, daha sonra əmisi oğlu Hüseyinqulu xanla mübarizə başlayır. 1791-ci ildə əmisinə məğlub olan Mirzə Məhəmməd anası Xədicə Bikə ilə birlikdə Qubaya sürgün edilir. Xədicə Bikənin məsləhəti ilə Mirzə Məhəmməd dayısı qızı, Şeyx Əli xanın bacısı ilə 1789-cı ildə evlənmişdi. O Şeyx Əli xanın köməyi ilə hakimiyətini bərpa edir. Lakin 1795-ci ildə o qəti olaraq məğlub olub Qubaya gedir və burada vəfat edir. Xədicə Bikə də Qubada qalır və siyasətdən tamamilə uzaqlaşdığından ölüm tarixi dəqiq bilinmir.

PƏRİCAHAN XANIM

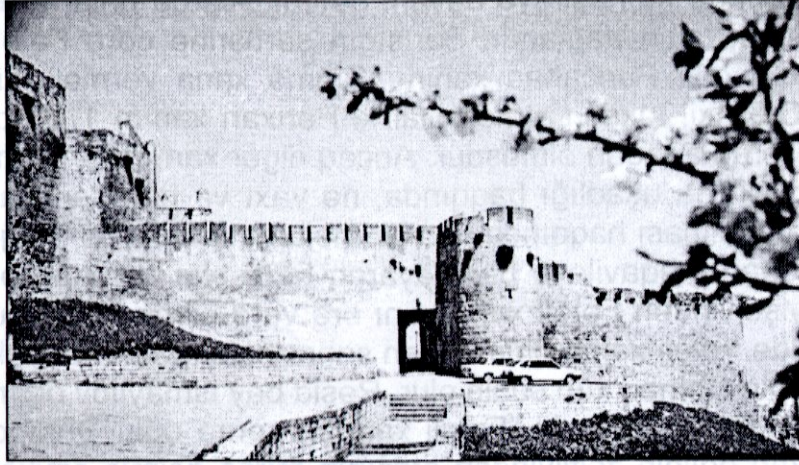
(1796-cı il)

Azərbaycanda XIX əsrin son rübündə siyasi həyatda fəal rol oynamış hökmdar qadın, Quba və Dərbəndin hakiməsi. 1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra Azərbaycanı feodal pərakəndəliyi bürüdü. Bu zaman Şimali Azərbaycanda yaranan ən güclü feodal dövlətlərindən biri Quba xanlığı oldu. Xüsusilə Fətəli xanın (1758-1789-cu illər) hakimiyəti illərində Dərbənd, Bakı, Cavad, Lənkəran, Şamaxı və Şəki xanlıqlarının birləşdirilməsindən sonra xanlıq daha da qüvvətəndi. Nigah diplomatiyasından geniş istifadə edən xan bir neçə dəfə evlənmiş və azı altı övladı olmuşdur. Fətəli xan bacılarını və qızlarını ət-rafdakı xanlara və ya oğlanlarına ərə vermişdi. Həmçinin özü və oğlanları da qonşu xanların qızları ilə evlənmişdi. Bu yolla o Cənubi Qafqazda mövqeyini ilbəl möhkəmləndirirdi. Fətəli xanın siyasətdə fəal iştirak edən övladlarından biri də qızı Pəricahan xanım olmuşdur. Mənbələrdə onun adı həmçinin Pəri-xan xanım və ya Cahan Pəri kimi də xatırlanır. Pəricahan xanım haqqında ilk məlumat Abasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" əsərində rast gəlinir. Onun qeydlərindən məlum olur ki, Fətəli xan Dağıstanın və bəzi Şimal xanlıqlarının daxilində gedən mübarizəyə qarışırdı. Onlar da birləşərək 1787-ci ildə qəfildən Quba xanlığına hücum edirlər. Hazırılıqsız olmasına baxmayaraq Fətəli xan doqquz ay Ağsu şə-

Quba məscidi

hərində mühasirəyə davam gətirdi. Axırda onlar arasında sülh bağlandı. Barışığın şərtlərinə cərə Fətəli xan qızı Pəricahan xanımı Əmmə xana verməli idi. Odur ki, təxmin etmək olar ki Pərixan xanım 1770-ci illərdə anadan olmuşdur. Ancaq digər xan qızları kimi onun da uşaqlığı haqqında, nə vaxt və harada anadan olması haqqında heç bir məlumat qalmayıb. Bağlanan müqaviləyə baxmayaraq hadisələr sürətlə dəyişdiyindən Fətəli xan qızını ərə verə bilmir. 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra hakimiyyətə böyük oğlu Əhməd xan sahib olur. Rəşid bəy İsmayılov onun haqqında yazırdı: “Fətəli xandan sonra oğlu Əhməd xan əqlinin zəifliyindən atasının miras qalmış şövkət və iqtidarı, mülk və dəhşətli namı müzməhill və bərbad etmişdi. Fətəli xanın himayət, sələliyyət və iqtidarı altında olan vilayətlər təzədən parçalanıb bir-birilə ziddiyyət və fəsada başladılar”. Lakin onun hakimiyyəti uzun çəkmədi. 1791-ci ildə Əhməd xan vəfat etdi. Onun əvəzinə hakimiyyətə qardaşı Şeyx Əli xan gəlir. O yenidən atasının birləşdirmə siyasətini davam etdirməyə çalışırdı. 13 yaşlı Şeyx Əli xan bu yolda ilk addım kimi Bakını geri qaytardı. Xan Bakıya yürüş edərkən yolda Bakı buxtasında dayanan rus hərbi gəmilərinin başçısı general Qudoviçə məktub göndərüb “onun ələhinə çıxış edən təbəəsi Məmmədqulu xandan Bakını geri almasına” kömək göstərməsini xahiş edir. General Qudoviç “dövlət tələb mənafeyinin tələb etdiyi” kimi hərəkət edərək Şeyx Əli xana kömək edir. Onun əmri ilə Bakı top atəşinə tutulur. Qorxuya düşən Məmmədqulu xan Şeyx Əli xanla

Dərbənd qalası

müqavilə bağlamağa məcbur olur. Bütün siyasi işlərdə Şeyx Əli xana bacısı Pəricahan xanım yaxından kömək edirdi. Şeyx Əli xan digər xanlar, o cümlədən Şeki və Şirvan xanları ilə də mübarizə aparırdı. Xanlar arasında gedən mübarizə Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədir, qonşu dövlətlərin basqınını asanlaşdırırdı. Rusiyanın təzyiqlərinə davam gətirməyin çətin olduğunu gören Şeyx Əli xan onun təbəəliyini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirsə də əslində vaxtı uzadır İranla gizli əlaqə yaradırdı. 1795-ci ildə Ağaməhəmməd xan Qacar Şimali Azərbaycana yürüşə başlayanda Şeyx Əli xan ona qiymətli hədiyyələr göndərərək itaətini bildirdi. Lakin yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq Qacar Azərbaycanı tərk edir. Cahangir Zeynalıoğlu yazırdı: "Osmanlı müharibəsində osmanlılara zərbə vurmaq və Gürcüstandı İran təhlükəsin-

dən qurtarmaq bəhanəsilə Rusiya çariçası İkinci Yekaterina Aqverdiyev və Zubovun başçılığı altında Azərbaycana qüvvətlər göndərdi. Bu qüvvətlər Dağıstanı zəbt etdikdən sonra Dərbəndə gəldilər və burada Dərbənd xanı Şeyx Əli xan dövlət işlərində çox nüfuzlu olan bacısı Pəricə xatun ruslara böyük müqavimət göstərsələr də, ruslar Dərbəndi mühasirə edib şəhəri zəbt etdilər və Dərbənd kimi böyük qalanın süqutundan sonra qonşu xanlıqlar artıq müqaviməti müvafiq görmədiklərindən təslim oldular. " Həqiqətən də 1796-cı ilin yazında Qraf Zubovun başçılıq etdiyi 30 minlik rus ordusunun qarşısında Şeyx Əli xan çox dayana bilmədi. İki günlük top atəşlərindən sonra müqavimət göstərməyin mənasızlığı aydın oldu. Dərbənd əhalisi Xızır bəy Hacı bəy oğlu Qorçunu camaat tərəfindən vəkil göndərdilər. O da aman istəmək üçün ağ bayraqla rus ordugahına gəlir. Şəhər əhalisinin xahişini qəbul edən Qraf Zubov Şeyx Əli xanı Dərbənd və Qubanın əyanları ilə yanına çağırırdı. O da bir neçə nəfərlə Zubovun yanına gəlir və ordugahda qonaq adı ilə girov kimi saxlanılır. Bu zaman Pəricahan xanım Qraf Zubovla görüşüb özünü Rusiya tərəfdarı kimi göstərə bilir. Odur ki 1796-cı ilin may ayının ortalarında Fətəl xanın qızı Pəricahan xanım Dərbənd və Qubanın hakiməsi elan olundu. İranla əlaqə saxlamaqda şübhəli bilinən xanlığın bir sıra adlı-sanlı adamları Həştərxana sürgün olundu. Az sonra Şeyx Əli xan at çapmaq bəhanəsi ilə rus düşərgəsindən qaçır. Bu hadisə xanlıqda böyük həyəcana səbəb oldu. Xanın ailəsi, nökr-qulluqçuları, bəzi

Gümüş abbası

tərəfdarları Qubadan çıxıb Buduq mahalında onunla birləşdi. Pəricahan xanım şəhərdən çıxmadı. Onların kiçik qardaşları Həsən ağa isə İlusuya – ana qohumlarının yanına qaçır. Pəricahan xanım var qüvvəsi ilə xanliqda asayışı qorumağa, rus əsgərlərinin özbaşınalıqlarının qarşısını almağa, camaatın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Qraf Zubov Pəricahan xanımın nüfuzunun sürətlə artmasından qorxuya düşür. Şeyx Əli xan Surxay xanın köməyi ilə on min nəfərlik ordu toplayıb ruslarla müharibəyə başlayır. Alpan kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Şeyx Əli xan parlaq qələbə qazanır. Ruslar 500 adam itirib geri çəkilir. Qraf Zubov Pəricahan xanımın Şeyx Əli xanla əlbir olduğunu düşünüb kiçik qardaşını yanına gətirməyi tələb edir. Pəricahan xanım da tələbə əməl edib ana qohumlarının yanında gizlənən 16 yaşlı Həsən ağanı Qubaya çağırır. 1796-cı ilin noyabr ayında Zubov Həsən ağanı Qubanın xanı elan edib Peter-

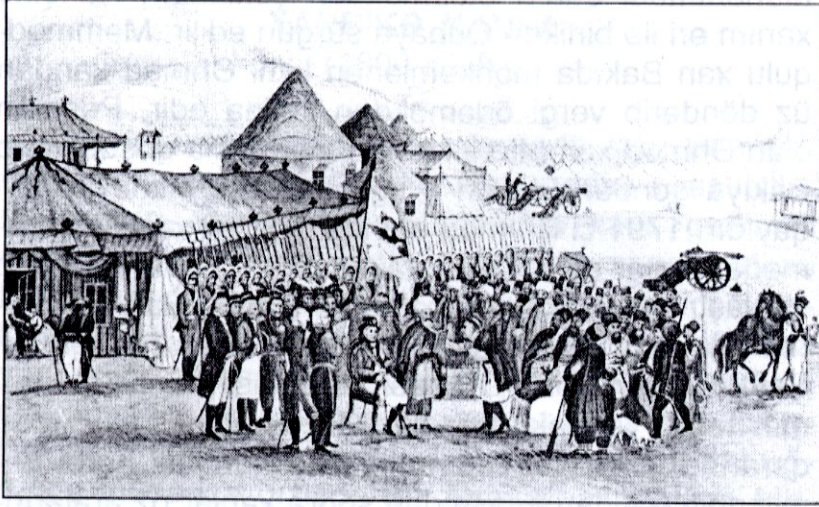
burqdan göndərilən daş-qaşla bəzədilən tacı və qiymətli hədiyyələri ona təqdim edir. Rusiya hökuməti Həsən ağanın cavan olduğunu nəzərə alıb hakimiyyətə gətirir. Onlar güman edirdilər ki, təcrübəsiz Həsən xanı əldə saxlamaq daha asan olacaq. Pəricahan xanım mübarizənin mənasız olduğunu bilib sakitcə hakimiyyətdən çəkilir. 1797-ci ilin əvvəllərində Yekaterinanın qəfil ölümü ilə əlaqədar Qafqazda vəziyyət yenidən dəyişir. İmperator Pavelin əmrinə əsasən Zubovun başçılıq etdiyi rus ordusu Qafqazdan geri çəkilir. Azərbaycanda xanlıqlar arasındakı mübarizə yenidən kəskinləşir. Sözümdən çıxdığı Şeyx Əli xandan ehtiyat edən Pəricahan xanım həmin il atasının ölümündən sonra şamxallığa keçmiş Mehdi bəyə ərə gedir. O Fətəli xan sülaləsinin əsrlər boyu toplamış olduğu malları və qiymətli şeyləri özü ilə apararaq digər vərəsələri bundan məhrum edir. Pəricahan xanım kiçik bacısı Çimnaz xanımı da Şeyx Əli xandan icazəsiz Rüstəm Qadının oğlu Abdulla bəyə ərə verir. Həsən xan da qardaşının qorxusundan Qaytağa qaçır. Onların anası Hürzat xanım isə övladlarının narazılığına məhəl qoymayıb qohumu, məşhur İlusu əmirlərindən olan Usmi Rüstəm xana ərə gedir. Şeyx Əli xan dağlardan enərək boş qalmış evinə dönür. Pəricahan xanım siyasətdən uzaqlaşdıqca asudə və firavan yaşayır.

XANBİKƏ XANIM

(1800-cü il)

Azərbaycanın xanlıqlar dövründə qısa bir müddət Dərbənd şəhərini idarə etmiş qadın siyasətçilərindən biri. Dərbəndin və Qubanın xanı, görkəmli dövlət xadimi Fətəli xanın qızı, Bakı xanı 2 Mirzə Məhəmmədin böyük arvadı. Rusiya imperatriçəsi Yekaterinanın qəfil ölümündən sonra onun Qafqazda yürüdüüyü siyasətdə dəyişiklik edildi. Rus ordusu Qafqazı tərk etdi. Bundan sonra Azərbaycan xanlıqlarında o cümlədən Quba və Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı. Bu zaman bakılı Mirzə Məhəmməd əmisi oğlu Hüseynqulu xanla çəkişirdi. O hələ Fətəli xanın sağlığında dayısı qızı Xanbikə xanımla ailə həyatı qurmuşdu. 1788-ci ildə evlənərkən Mirzə Məhəmmədin 18 yaşı olduğu A. Bakıxanovun əsərindən dəqiq məlum olur. Bunu nəzərə alaraq Xanbikə xanımın da 1770-ci illərin əvvəllərində anadan olduğunu güman etmək olar. Fətəli xanın vəfatından dərhal sonra Əhməd xanla bibisi oğlu Mirzə Məhəmməd arasında ədavət başlayır. "Gülüستانی İrəm" əsərindən məlumdur ki, Əhməd xan Salyana yürüş bəhanəsi ilə qoşunun bir hissəsini Bakıya, Mirzə Məhəmmədin üstünə göndərir. Məmmədqulu xan cizli surətdə topladığı tərəfdarlarının köməyi və Əhməd xanın hərbi dəstəyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ alır. Mirzə Məhəmməd xan əsir düşür. Yalnız Xanbikə xanımın ciddi hədələri Məmmədqulu xanı Mirzə

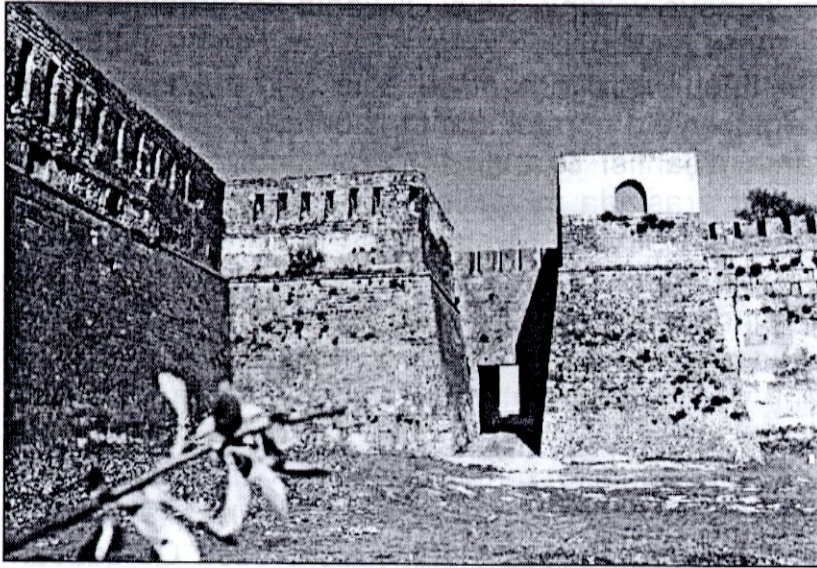
Məhəmmədi edam etdirməkdən çəkindirir. Xanbikə xanım əri ilə birlikdə Qubaya sürgün edilir. Məmmədqulu xan Bakıda möhkəmlənən kimi Əhməd xandan üz döndərib vergi ödəməkdən imtina edir. Peşman olan Əhməd xan Mirzə Məhəmməd xana qoşun verib Bakıya göndərir. Lakin o uğur qazana bilməyib geri qayıdır. 1791-ci ilin mart ayında Əhməd xan gözlənilmədən vəfat edir. Quba xanlığında hakimiyyətə onu 13 yaşlı "lakin fərasətli, cəsur və diribaş olan", atasının vaxtında Salyana hakim təyin olunmuş qardaşı Şeyx Əli xan gəlir. O anası və bacısı Xanbikə xanımın təkidi ilə Bakı məsələsi ilə ciddi məşğul olmaq qərarına gəlir. Bakı limanında dayanan rus hərbi gəmilərinin işə qarışmasından sonra xanlar öz aralarında razılığa gəlirlər. Məmmədqulu xan Bakının xanı olaraq qalır. Lakin o xanlıqdan gələn gəlirin yarısını Mirzə Məhəmmədə verməyi öhdəsinə götürür. Bundan əlavə o ildə 24 min gümüş də Şeyx Əli xana verməli idi. 1792-ci ildə Məmmədqulu xan vəfat edir. 2 Mirzə Məhəmməd xan Bakının xanı olur. Lakin az sonra narazı əyanların köməyi ilə Məmmədqulu xanın qardaşı oğlu olan Hüseynqulu ağa Mirzə Məhəmmədi Bakıdan qovub hakimiyyəti ələ alır. Mirzə Məhəmməd ailəsi ilə birlikdə Qubaya sürgün edilir. Bu zaman Şeyx Əli xan Mirzə Məhəmmədin bacısı Zeybünnisə bəyimi görüb ona aşiq olur. Xan həvəslə bacısını onunla nişanlanmasına razılıq verir. Bu nığah hər iki tərəf üçün çox xeyirli idi. Şeyx Əli xanın köməyliyi ilə Mirzə Məhəmməd yenidən hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayır. Nəhayət 1793-cü ildə mü-

Ruslar Qafqazda

qavilə imzalanır. Bakı xanlığı və onun gəlirləri iki yərə bölünür. Mirzə Məhəmməd xan Balaxanı kəndindəki köhnə qalanı bərpa etdirib oranı iqamətgaha çevirir. O arvadının yaxından köməkliyi ilə xanlığın ona çatan payını rahatlıqla idarə edirdi. Xanbikə xanım tez-tez Qubaya qardaşının yanına gedib gəlir, çətin məsələlərin həllində məsləhətlər verirdi. 1795-ci ildə Hüseyinqulu xan Mirzə Məhəmmədin sadələvhlüyündən istifadə edərək bir gecə Balaxana kəndinə hücum edib onu aldı. Mirzə Məhəmməd yenə də ailəsi ilə birlikdə Qubaya pənah aparır. Qardaşını xilas etmək üçün Mirzə Məhəmmədin digər bacısı Fircahan xanın Hüseyinqulu xana ərə gedir. Şeyx Əli xan Bakını geri qaytarmağa çalışsa da Qazıqumuqlu Xanbutay xanın Şəkiyə hücumuna görə Məhəmmədhüseyn xa-

na köməyə yollanır. Şeyx Əli xanın öz torpaqlarından kənarında olmasından xəbərdar olan Hüseyinqulu xan Bakıdan qoşunla hərəkət edib Mirzə Məhəmmədi məğlubiyyətə uğrattı, xanın özünü ailəsi və Şeyx Əli xanın nişanlısı ilə birlikdə girov kimi Bakıya gətirir. Xanlar arasında münasibət xeyli gərginləşir. Bir qədər sonra Şirvanlı Məstafa xanın vasitəçiliyi ilə Şeyx Əli xan Hüseyinqulu xan və Mirzə Məhəmməd xan arasında sülh bağlanır. Nisbətən sakitlik bərpa olunduqdan sonra Şeyx Əli xan Zeybunnisə bəyimlə evlənir və Qubada təmtəraqlı toy məclisi qurur. Toydan sonra Mirzə Məhəmməd xan yenidən Bakıda məskunlaşır. Xanbikə xanım övladının olmadığını görüb ərinə yenidən evlənməyə məcbur edir. 1797-ci ildə Qraf Zubovun başçılıq etdiyi rus ordusu Qafqazdan çəkilən kimi Bakı xanlığında qıtlıq, aclıq və vəba epidemiyası başlayır. Abşeron kəndləri viranəyə çevrilir, əhalinin sayı xeyli azalır. 1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar Azərbaycana hücum etsə də Şuşa şəhərində öldürülür. Şah tərəfindən həbs edilib ölüm hökmü verilən Hüseyinqulu xan Bakıya qayıdıb Mirzə Məhəmmədlə yeni müqavilə bağladı. A.Bakıxanov yazırdı: "Mirzə Məhəmməd xan şahın öldürülməsi xəbərini alınca Qubadan Bakıya hərəkət etdi. Hüseyinqulu xan ondan qabaq gəlib qalanın müdafiəsi ilə məşğul oldu. Axırda aralarında barışıq olub məmləkəti böldülər. Hüseyinqulu xan şəhərdə, Mirzə Məhəmməd xan Məşqətə kəndində bir qala tikdirib hökumətə oturdular". Xanbikə xanım yenə də dövlət işlərində ərinə və qardaşına yaxından kömək edirdi.

Dərbənd

Şəxsi keyfiyyətlərinə görə ona Bakıda, Qubada, Dərbənddə çox hörmət edirdilər. 1799-cu ildə Şirvanda yenidən taun xəstəliyi baş qaldırdı. Bu zaman Şeyx Əli xan Dağıstandan topladığı 4000 ləzgi döyüşçüsü ilə gedib Salyanı aldı. Geri qayıtdıqdan sonra Şeyx Əli xan bərk xəstələndi. Qazıqumuqlu Surxay xan bundan istifadə edib Qubanı ələ keçirdi. Ay yarım sonra sağalan Şeyx Əli xan şamxaldan, Aqquşa və Qoysuboy mahallarından topladığı 10 min nəfərlik ordu ilə yürüşə başlayıb Surxay xanı məğlub etdi, Kürə xanlığını qarət etdi. Qələbə ilə geri döən Şeyx Əli xan vədinə əməl edib könüllü əsgərlərə Qubada altı ay qonaqlıq verdi. Qonaqlığın xərcini ödəmək üçün Quba əhalisindən çoxlu vergi toplanırdı. Xan döyüş-

çülərdən iki min nəfərini Dərbənd şəhərinə gətirib buradakı əhali üzərinə də yeni vergilər qoydu. Hadisə Dərbəndlilərin ixtişaşına səbəb oldu. Adlı-sanlı şəhərlilər yığıncaq çağırıb xanı şəhərdən qovmaq qərarına girdilər. Şeyx Əli xanın görüşünə gələn Mirzə Məhəmməd xan Dərbəndlilərin yığıncağına gəlib ləzgi döyüşçüləri buradan çıxarmaq vədi ilə onları sakitləşdirdi. Bundan sonra Şeyx Əli xan Qubaya qayıdır. 1800-cü ildə Dərbənd şəhərində aclıq və qıtlıq oldu. Çoxdan bəri hakimiyyətdə gözü olan Sultan bəy Bayatın təhriki ilə əhali üsyan qaldırıb Şeyx Əli xanın adamlarını qovur. Hadisədən xəbər tutan Şeyx Əli xan Dərbəndə gəlir. Camaatın qəzəbli olduğunu gören xan bacısı Xanbikə xanımın şəhər hakiməsi olmasını təklif edir. Dərbəndlilər Xanbikə xanımın ağılfərəsətinə bələd olduqlarından razı olub evlərinə dağılırlar. Xanbikə xanım ədalətlə Dərbəndin idarəsinə başlayır. Özbaşınalıq edən məmurlar cəzalandırılır, qanunsuz vergilər ləğv edilir. Şəhərin dağılmış yerləri təmir edilir. Dərbənd şəhərinə təcili ərzaq gətirilir. Şəhərin ruhanilrinə hədiyyələr paylanılır. Xanbikə xanımın ağıllı tədbirləri nəticəsində tezliklə Dərbənd şəhərində asayiş bərpa olunur. Dərbənd şəhərində yaranan əmin-amanlıq hakimiyyət uğrunda çəkişənlərin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Surxay xan müxtəlif vədlərlə Fətəli xanın kiçik oğlu Həsən xanı yanına çağıraraq Dərbənd üzərinə göndərdi. Həsən xan kiçik dəstə ilə Dərbəndə gəlib bacısından hakimiyyəti ona verməsini tələb etdi. Xanbikə xanım qardaşı ilə mübarizə aparmaq istəməyib könüllü şəkildə hakimiyyəti

ona verdi. O əvvəlcə qardaşının yanına Qubaya gəl-di, oradan da Bakıya ərinin yanına dönür. Bir qədər-dən sonra Hüseynadolu xan yenidən Mirzə Məhəmməd xanla mübarizəyə başlayır. 1803-cü ildə Hüseynqulu xan Şirvan xanı Mustafa xanın köməyi ilə Maştağanı alıb beşinci dəfə Mirzə Məhəmmədi Bakıdan qovur. Ailəsi ilə birlikdə Qubaya çəkilən xan Əmsar kəndində məskunlaşır. Dərbənd xanı Həsən xan 1803-cü ildə çiçək xəstəliyinə tutularaq vəfat edir. Bu zaman Mirzə Məhəmmədin bacısı olan Şeyx Əli xanın arvadı Zeybünnisə bəyimin yaxından köməyi ilə Dərbənd yenidən Quba xanlığına birləşdirilir. 1804-cü ildə rus qoşunları Azərbaycan xanlıqlarının işğalına başlayır. 1806-cı ildə Sisiyanovun başçılıq etdiyi ruslar Bakıya çatırlar. Danışıqlar əsnasında Sisiyanov qətlə yetirilir. 1806-cı ilin may ayında general Qlazenin başçılıq etdiyi 2500 nəfərlik rus ordusu Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqlarını tutmaq üçün yürüşə başlayır. 1806-cı ilin iyun ayında Dərbənd, iyul ayında Quba tutulur. Şeyx Əli xan təslim olmağı istəməyib dağlara çəkilir və mübarizəni davam etdirir. Hüseynqulu xanla müqavilə bağladığı üçün Şeyx Əli xandan inciyən Mirzə Məhəmməd xan yenidən hakimiyyətini bərpa etmək ümüdü ilə ruslara qoşulub Bakıya gəlir. Burada onun ümüdləri doğrulmur. Eyni zamanda o Qubada arvadının ölüm xəbərini eşidib geri qayıdır. Xanbikə xanımın dəfnində çoxlu adam iştirak etsə də ruslar tərəfində təqib olunan Şeyx Əli gözə görünmür. Səhəri gün qəbristanlığa gələnələr qəbr üstündə Şeyx Əli xanın papağını və yapıncısını tapırlar. Bakı xanlığı

1806-cı ildə, Quba xanlığı 1810-cı ildə ləğv olunub Rusiyanın tərkibinə qatılır. Mirzə Məhəmməd xan ruslar tərəfindən bir müddət Qubaya hakim təyin edilir. Şeyx Əli xan və Hüseynqulu xan isə İrana qaçırırlar. Onlar 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə geri dönsələr də hakimiyyətlərini bərpa edə bilməyib təzədən İrana qayıdırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Abasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani İrəm B. 1956
Azərbaycan tarixi B. 1990
Azərbaycan tarixi B. 1993
Azərbaycan tarixi B. 1996
Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar B. 1989
Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 10 c. B. 1978
Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti B. 2006
Aşurbəyli Sara. Bakı şəhərinin tarixi B. 2007
Asif Hüseynov. Asiya hökmdarları B. 2006
Cahangir Zeynaloğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi B. 1992
Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Uveys B. 1984
Əliyev F. M. Şimali Azərbaycan şəhərləri B. 1960
Oktay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti B. 1993
Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi B. 1983
Piriyev V.Z. Azərbaycan Hülakilər dövlətinin tənəzzül dövründə B. 1978
Rauf Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki B. 1977
Rəşid bəy İsmayılov. Azərbaycan tarixi B. 1993
Rzaəddin ibn Fəxrəddin. Məşhur xatunlar B. 1993
SSRİ tarixi I h. B. 1985
İbrahimov C. M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər B. 1958
İbrahimov C.M. Ağqoyunlu dövləti B. 1958
İbrahimov C.M. Qaraqoyunlu dövləti B. 1959

Şərifli M.X. IX əsrin II yarısı XI əsrdə Azərbaycanın feodal dövlətləri B. 1978

Şükufə Məmmədova. "Xülasət ət-Təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi B. 1991

Vəli Həbibəoğlu. Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları, xaqanları, sərkərdələri B. 1995

Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. "Zeyl-e Tarix-e qozide B. 1990. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə B. 1989

Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti B. 1988

Mxitar Qoş. Alban salnaməsi B. 1993

Mahmud İsmayılov Sənin ulu baban B. 1989

Muradov B. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri B. 1983

Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrlərin birinci yarısında B. 1981

Qızılbaşlar tarixi B. 1993

Rus dilində

Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношениях с Россией. Б. 1965

Абдуллаев Г. Из истории Северно-Восточного Азербайджана в 60-80-х годах XVIII в. Б. 1958

Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Б. 1956

Бахрие Учок Женщины-правительницы в мусульманских государствах М 1982

Булат Джандарбеков Томирис У. 1989

Босворт К.Э. Мусульманские династия М. 1971

Всемирная история 10 т. М 1954

Величайшие монархи мира. М. 2007

- Древний Восток М. 2006
 Тураев Б.А. История Древнего Востока Л. 1954
 Рахмани А.А. "Тарих-и алам араи Фббаси» как источник по истории Азербайджана Б. 1960
 Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII в. Б. 1929
 Левитов В. Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке Б. 1948
 Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане в XVI – начале XIX в в. Л. 1949
 Советская историческая энциклопедия 16 т. М. 1973
 Ибрахим Эфенди Речеви История Б. 1988
 История Востока М. 1955

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFDƏN.....	3
TOMIRIS.....	7
ZAHİDƏ XATUN.....	14
CƏLALİYYƏ.....	25
MEHRİCAN XATUN.....	31
SÜLAFƏ XATUN.....	41
SULTAN SATI BƏY XANIM.....	47
PƏRİXAN XANIM.....	52
MƏHDİ ÜLYA.....	59
TUTİ BİKƏ.....	70
XƏDİCƏ BİKƏ.....	75
PƏRİCAHAN XANIM.....	81
XANBİKƏ XANIM.....	88
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	96

«Nərgiz-R» Nəşriyyat-Poliqrafiya firması

Baş direktor: *Hidayət Musabəyli*

«Nərgiz» nəşriyyatı

Texniki redaktor: *Kəmalə Məmmədova*

Korrektor: *Yasəmən İsmayılova*

Dizayn: *Yeganə İmanova*

Mətbəə müdiri: *Akif Musayev*

Çapçı-operator: *Nail Əliyev*

Çapa imzalanmışdır: 30.03.2012

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 6,25 çap vərəqi

Tiraj: 500 nüsxə; Sifariş: 880

 NƏRGİZ - NƏŞRİYYATI

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyi tərəfindən 1998-ci ildə qeydə alınmışdır.

Səhadətnamə № 45.

Ünvan: 8-ci km qəsəbəsi R.Rüstəmov küç. 36

Nəşriyyatla əlaqə telefonları: 323-69-53

050-738-37-22

Hacı Asif Vasib oğlu Hüseyinli

Bakı şəhəri Zabrat qəsəbəsində 1973-cü ildə anadan olmuşdur. Orta təhsili həmin qəsəbədəki 75 sayılı məktəbdə almışdır. 1995-ci ildə BDU-nun tarix fakültəsini bitirmişdir. 1999-2002-ci illərdə AMEA-nın aspiranturasında oxumuşdur. 1999-2007-ci illərdə AMEA-nın kiçik elmi işçisi vəzifəsində çalışmışdır. 1995-ci ildən 75 sayılı məktəbdə tarix müəllimi işləyir. 10 kitabı, 40-dan çox məqaləsi çap olunmuşdur. 2008-ci ildə "Azad qələmlər" cəmiyyəti tərəfindən "Həzrət Əli" mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

Ailəlidir, iki oğul atasıdır.